CNL-102

चयनित नेपाली कथा
(Selected Nepali short story)

उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय

मानविकी विद्याशाखा

फो नं. 05946-261122, 261123

टोल फ्री नं. 18001804025

ई-मेल info@uou.ac.in

http://uou.ac.in

अध्ययन परिषद्

प्रोफेसर एच. पी. शुक्ल निदेशक, मानविकी विद्याशाखा उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय	डा राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
प्रोफेसर दिवाकर प्रधान विभाग प्रमुख, भारतीय भाषा विभाग काशी हिन्दू विश्वविद्यालय, बनारस	डा. राजकुमार छेत्री सहायक-अध्यापक,नेपाली विभाग दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय, दार्जिलिङ, पश्चिम बङ्गाल

विषयवस्तु विशेषज्ञ

डा. खगेन शर्मा गुवाहाटी विश्वविद्यालय

पाठ्यक्रम संयोजन

डा राकेश चन्द्र रायल एसोसियट प्रोफेसर पत्रकारिता एवं मीडिया अध्ययन विद्याशाखा, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय

एकाइ लेखक

परालको आगो-गुरुप्रसाद मैनाली	डा. राजकुमार छेत्री, प्राध्यापक, स्नातकोत्तर नेपाली विभाग दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय,
शत्रु-विशेश्वरप्रसाद कोइराला	डा.टेकनारायण उपाध्याय, प्राध्यापक, नेपाली विभाग, बीबीएस कलेज, शिलङ,मेघालय
माछाको मोल-शिवकुमार राई	डा. राजकुमार छेत्री, प्राध्यापक, स्नातकोत्तर नेपाली विभाग,दार्जिलिङ सरकारी महाविद्यालय,
रातभरि हुरी चल्यो-इन्द्रबहादुर राई	डा. उदय छेत्री, प्राध्यापक, नेपाली विभाग,नरबहादुर छेत्री सरकारी महाविद्यालय, गान्तोक,सिक्किम
दिशान्तर-वीक्रमवीर थापा	डा.टेकनारायण उपाध्याय, प्राध्यापक, नेपाली विभाग,बीबीएस कलेज, शिलङ,मेघालय
कर्तव्य- लीलबहाडुर क्षत्री	तीर्थराज फएँल, प्राध्यापक, नेपाली विभाग, केबिआरडी कलेज,ओराङ,एसम

झोला- कृष्ण घराबासी	कृणविसाल पौड्याल,प्राध्यापक, नेपाली विभाग,पाटन क्यम्पस, ललितपुर,काठमाडौँ, नेपाल
भाग्य-सुधा त्रिपाठी	कृणविसाल पौड्याल,प्राध्यापक, नेपाली विभाग,पाटन क्यम्पस, ललितपुर,काठमाडौँ, नेपाल

पाठ्यक्रम सम्पादन

डा.खगेन शर्मा

प्रकाशन वर्ष – अक्टोबर 2021
कपिराइट- उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय
संस्करण- पहिलो
प्रकाशक- कुलपति, उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालय, हल्दवानी-263139(नैनिताल)।
(यो सामग्रीको कुनै पनि अंश उत्तराखण्ड मुक्त विश्वविद्यालयको लिखित अनुमतिबिना कुनै पनि रूपमा अथवा मिमियोग्राफी एवम् चक्रमुद्रणद्वारा वा अन्य उपायले पुनः प्रस्तुत गर्ने अनुमति छैन।)

अनुक्रम

एकाइ संख्या	एकाइको नाम	पृष्ठ सख्या
01	परालको आगो-गुरुप्रसाद मैनाली	01
02	शत्रु-विशेश्वरप्रसाद कोइराला	
03	माछाको मोल-शिवकुमार राई	
04	रातभरि हुरी चल्यो-इन्द्रबहादुर राई	
05	दिशान्तर-वीक्रमवीर थापा	
06	कर्तव्य- लीलबहादुर क्षत्री	
07	झोला- कृष्ण घराबासी	
08	भाग्य-सुधा त्रिपाठी	

एकाइ १
परालको आगो

एकाइको संरचना

१- प्रस्तावना
२- उद्देश्य
३- कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको परिचय
४- कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको कथागत प्रवृत्ति
५- विभिन्न कोणबाट परालको आगो कथाको विश्लेषण
६- निष्कर्ष
७- शब्दार्थ
८- अभ्यास
९- सन्दर्भसामग्री

---

१. प्रस्तावना

गुरुप्रसाद मैनाली नेपाली कथा साहित्यका शिखर व्यक्तित्व एवं मौलिक कथालेखनका जनक हुन्। उनको एउटै कथासङ्ग्रह प्रकाशित भए तापनि त्यो ऐतिहासिक छ। उनी मुख्य रूपमा मौलिक सामाजिक तथा आदर्शवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन्। प्रस्तुत अध्ययनमा गुरुप्रसाद मैनालीको सामान्य परिचय, प्रवृत्ति, कथाकारिता, योगदान आदि र उनको प्रशिद्ध कथा **परालको आगो** कथाको विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ। **परालको आगो** एउटा प्रशिद्ध सामाजिक यथार्थवादी कथा हो। यसले ग्रामीण परिवेशका साथै पारिवारिक महत्व र विशेष गरी लोग्ने-स्वास्नीबीचको सङ्घर्ष देखाएको छ। कथामा कम उमेरमा बिवाह हुँदा लोग्ने-स्वास्नीबीच समझदारी हुँदैन, गृह कलहको सृजना हुनसक्छ तर लोग्ने-स्वास्नी भनेका एउटै गाडीमा दुई पङ्ग्रासरह हुन् ती दुवै पाङ्ग्रा समानरूपले हिँडेमात्र परिवार चल्छ भन्ने विचार स्पष्ट पारिएको छ। लोग्ने-स्वास्नीको झगडा परालको आगो जस्तै हुनुपर्छ भनेर सरल भाषामा दाम्पत्य जीवनको महत्व बुझाइएको छ।

---

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा गुरुप्रसाद मैनालीको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिका बारेमा जान्ने छन्। उनको **परालको आगो** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास बुझ्न सक्ने छन्। यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-

टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **परालको आगो** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूका उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

---

३. कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको परिचय

नेपाली साहित्य आकाशका एकजना उज्ज्वल नक्षत्र गुरुप्रसाद मैनालीको जन्म सन् १९०० सालको भदौमा धनकुटा जिल्लामा भएको हो। न्याय विभागअन्तर्गत निजामती कर्मचारीको रूपमा विभिन्न ठाउँमा जाने र कार्य गर्ने अवसर पाएका मैनालीले १९२९ देखि नै कथा लेख्न थालेका हुन्। उनको ***नासो*** शीर्षक कथा सन् १९३५ सालमा *शारदा* पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि नेपाली साहित्य संसारमा कथाकारको रूपमा उनको वास्तविक जन्म भएको हो। मैनालीले आफ्नो जीवनकालमा एकदमै थोरैकथा लेखेर पनि नेपाली कथा साहित्यमा आफ्नो विशिष्ट पहिचान बनाउन सफल बनेका प्रतिष्ठित कथाकार हुन्। यसका साथै प्रथम आधुनिक नेपाली सामाजिक कथाकारका रुपमा आफूलाई परिचित र प्रतिष्ठापित गराएका छन्। उनको एउटै मात्र कथासङ्ग्रह **नासो** सन् १९४९ सालमा प्रकाशनमा आएको देखिन्छ। यस सङ्ग्रहमा *नासो, छिमकी, प्रायश्चित, पापको परिणाम, बिदा, परालको आगो, सहिद, अभागी, कर्तव्य, प्रत्यागमन र चिताको ज्वाला* शीर्षकका जम्मा एघारवटा कथाहरू सङ्गृहीत छन्। कथाकार मैनालीले प्रहसन, निबन्ध, कविता आदि विधामा हात हाले पनि मूलतः कथा विधाबाट नै नेपाली साहित्यमा उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याएका छन्। कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको मृत्यु एकात्तर वर्षको उमेरमा सन् १९७१ सालमा काठमाडौंको आर्यघाटमा भएको हो।

---

४. कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको कथागत प्रवृत्ति

कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली नेपाली कथा साहित्यमा आदर्शोन्मुख यथार्थवादी धारालाई भित्राउने पहिलो कथाकार हुन्। यसैले यिनलाई आधुनिक कथा क्षेत्रका अगुवा र लोकप्रिय यथार्थवादी कथाकारकोरूपमा चिनिन्छ। यर्थाथवादको पृष्ठभूमिमा रहेर मैनालीले नेपाली समाजका विभिन्न पक्षहरूको चित्रण गरेका छन्। कथाकार मैनालीले नोकरी जीवनको सिलसिलामा देशका विभिन्न ठाउँको भ्रमण गर्ने अवसर पाएका हुनाले आफ्ना प्रायः सबैजसो कथामा समाजका निम्न र निम्नमध्यमवर्गीय पात्र-चरित्रलाई उतार्न तथा समाजका विभिन्न अवस्थालाई कलात्मक किसिमले प्रस्तुत गर्न सफल बनेका छन्। कथ्यकथन शैलीमा नेपालीपन, ग्रामीण जनजीवनको वर्णन, सामाजिक विषयवस्तुको चित्रण,विचारमा सामाजिक सुधारको लक्ष्य र पात्रको चरित्र-चित्रणमा स्वाभाविकता र जीवनको वास्तविकतालाई कथाकार मैनालीका कथागत विशेषताको रूपमा मान्न सकिन्छ। पूर्वीय आदर्शवादी विचारधाराबाट प्रभावित कथाकार मैनालीले तत्कालीन समाजका रुढीवादी परम्परा, सामाजिक अन्याय र अत्याचार,अन्धविश्वास, जातीय र लैङ्गिक भेदभाव तथा शोषणका विरूद्धमा आफ्नो कलम चलाएको देखिन्छ।

त्यसैले कथाकार मैनालीलाई एकजना सफल प्रगतिशील सामाजिक यथार्थवादी कथाकारको रूपमा प्रतिष्ठा दिइएको छ। आदर्शोन्मुखी यथार्थवादी नै मैनालीका कथामा पाइने सबैभन्दा मुख्य प्रवृत्ति र विशेषता हुन्।

कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीका कथाहरूलाई कथा-रचनाविधानका आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा उनी आफ्नो समयका नेपाली समाज र जन-जीवनका नयाँ-पुराना विचारधारालाई सन्तुलित रूपमा समायोजन गरी कथा लेख्नसक्ने एकजना सफल कथाशिल्पीका रूपमा देखापर्छन्। कथाकार मैनालीको कलमबाटै समकालीन नेपाली कथालेखनमा नवीन चेतनाको क्रमशः विस्तार, शिल्प-शैलीगत क्षेत्रमा समेत महत्त्वपूर्ण परिवर्त्तन आएको देखिन्छ। मैनालीले आफ्ना कथाको भाषाशैलीय र रूप-विन्यासलाई मध्ययुगीन शिल्प-शैलीबाट अलग राखेर यथार्थवादी दृष्टिचेत प्रदान गरेका छन्।

कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली विशेषतः गाउँले जन-जीवनलाई आधार अर्थात् केन्द्रबिन्दु बनाइ कथालेख्ने एकजना विशिष्ट कथाकार हुन्। उनी आफ्ना कथामा सामाजिक यथार्थको प्रयोग मात्र नगरेर उचित निर्देशन र दिग्दर्शन समेत गर्न सरिक बनेका देखिन्छन्। यसर्थ सामाजिक यथार्थको आदर्शीकरण उनका प्रायः सबैजसो कथामा पाउन सकिन्छ। उनका प्रायः सबैजसो कथामा पुराना र नयाँ विचारधारा बीचको द्वन्द्व सशक्त रूपमा रहेको देखिन्छ। सामाजिक विषयवस्तुको चित्रण गर्दा कथाकार मैनालीले नेपाली समाजको यथार्थता र वास्तविकतालाई विशेष आधार बनाउन खोजेको भेटिन्छ। आफ्ना कथामा ग्रामीण नेपाली समाज तथा जन-जीवनको विविध पक्ष र सन्दर्भहरूलाई चित्रमा झैं छर्लङ्ग उतार्न सफल बनेका छन्। सामाजिक धरातललाई नै आधार मानेर आफू बाँचेको समाज र वरिपरिको परिवेशलाई आफ्ना कथामा प्रस्तुत गर्न सक्षम देखिन्छन्। नेपाली समाजको संरचना र सङ्गठन जुन सुत्रले बनेको छ, जुन धारमा बगेको छ, त्यसप्रति कथासर्जक मैनाली सदा सचेत र सजग छन्। नेपाली साहित्यका विद्वान् अध्येताहरूले कथाशिल्पी गुरुप्रसाद मैनालीको **नासो** कथासङ्ग्रहलाई सिङ्गो नेपाली समाजकै एउटा सुसज्जित चित्रावली हो भनी मूल्याङ्कन गरेका छन्।

----

५. विभिन्न कोणबाट *परालको आगो* कथाको विश्लेषण

कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीरचित सामाजिक विषयप्रधान कथा परालको आगोलाई विभिन्न कोण, शिल्प-संरचनागत आधार तथा कथ्यवस्तु-प्रयोग र परिधिबाट गहकिलो अध्ययन-अनुशीलन गरी वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यस क्रममा कथ्यवस्तु-प्रयोग, पात्र-चरित्र चित्रण वा सहभागी, परिवेश, उद्धेश्य, दृष्टिबिन्दु-प्रयोग, भाषाशैलीय विन्यासका आधारमा प्रस्तुत कथाको विमर्श गरी सङ्क्षेपमा मूल्याङ्कन गर्ने जमर्को गरिएको छ।

(१) कथावस्तु (विषयवस्तु)

परालको आगो शीर्षक कथा ग्रामीण सामाजिक विषयवस्तु बोकेको एउटा सफल कथा हो । नेपाली समाजका सोझा नागरिकका कथा व्यथालाई मैनालीले यस कथामा सफलतापूर्वक उतारेका छन्। ग्रामीण परिवेशको जीवनशैलीलाई जस्ताको तस्तै टिपेर आफ्ना कथामा राख्न सफल मैनालीले ग्रामीण सामाजिक पृष्ठभूमि कस्तो किसिमको हुन्छ भन्ने कुरा यस कथामा प्रस्तुत गरेका छन् । मैनाली सामाजिक यथार्थवादी कथाकार भएकाले प्रस्तुत कथामा सामाजिक आदर्शोन्मुख यथार्थवादलाई नै बढी जोड दिएको पाइन्छ। यस कथामार्फत

समाजमा दलित, पीडित तथा तल्लो जात भनिएका पात्र- चरित्रहरूलाई पनि यस कथामा उभ्याएर जातीय सम्मान प्रकट गर्ने काम मैनालीले गरेका छन्।

यस कथामा लोग्ने स्वास्नीको संवादबाट ग्रामीण परिवेशको जीवन्त चित्रण गरेका छन्। कथा नायक चामे र कथा नायिका गौंथलीमाझ पारिवारिक सामान्य झैं झगडा भएको, दिनभरि खेत जोतेर भोकले लखतरान भएको बेला घरमा खानापिनाको कुरा छोडिदिउँ चुल्हामा आगोसमेत नबलेको देखेपछि रिसको झोंकमा चामेले गौंथलीलाई हात छोड्छ। चामेको हातको लबेटा खाएपछि गौंथली भागेर मा□ित गएको स्थिति, एक हाते भएको भैंसीले दुहुन बस्दा लात्तीले हानेपछि गबुवासँगै गोबरमाथि लडेको चामेको स्थिति, पधँराबाट सकी नसकी पानी ल्याउँदा चामेका छिमेकी दा□भाउजु जुठे दमाई र उसकी श्रीमतीले ख्याल ठट्टा गरेको घटना, ससुराली पुग्दा ससूरो बुढाले तमाखुको नली हातमा लिएरै गोढा ढोगेको अनि सासूले जुठै हातले चामेलाई नमस्कार फर्काएको आदि घटना-प्रसङ्गले कथालाई स्वभाविक र जीवन्त बनाएको छ।

प्रस्तुत कथामा दिनभर काम गरेर बिहान बेलुका हातमुख जोर्न पनि समस्या पर्नु, माटोको गाग्रोमा पानी बोक्नु, महिला दिदी-बहिनीहरू विवाह र रमा□लो भनेपछि हुरूक्क हुनु, समाजमा महिलाहरुले लोग्नेको कुटा□खानु र लोग्नेको कुटा□सहन नसके मा□ित बस्नु, पटक-पटक लोग्ने स्वास्नीबीच झगडा भ□रहनु र फेरि एकैछिनमा मिल्नु, बाली नाश भएकामा पशु र पशुका धनी दुवैलाई कुट्नु, पहिले म मरे पनि लिन जान्न भन्ने चामेले कालान्तरमा भागेर मा□ित गएकी श्रीमतीलाई लिन जानु आदि जस्ता घटनावली र घटना-प्रसङ्गले ग्रामीण नेपाली परिवेश,ग्रामीण रीतिरिवाजको अत्यन्त स्वभाविक ढङ्गमा चित्रण रअङ्कन गरेको पा□न्छ। परालको आगोको सुरुवात् 'चामेकी स्वास्नी गौंथली साह्रै मुखाले थिई' भन्ने समस्यामूलक वाक्यबाट भएको देखा□एको छ। दिनभरी खेतीपातीको काम गरेर बेलुकी साँझपख घर फर्किने पुरुष चरित्र तथानेपाली समाजका महिलावर्गको मुखाले चरित्रलाई कथाकार मैनालीले कथामा प्रमुख कथ्यविषयबनाएका छन्। त्यस्तै कथाको मध्यभाग चामेले गौंथलीलाई कुट्नु, गौंथली मा□ित जानुको वरिपरि घुमेको छ। चामे ससुराली घर गौंथलीलाई लिन ग□सकेपछि गौंथली लुगा लगाएर घर फर्किन तयार हुनु, बाबुआमाले दहीको ठेकीसँग बिदा गर्नु कथाको अन्त्य भाग हो । यद्यपि लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगो हो भन्ने सन्देश यो कथाले दिन खोजेको छ।

(२) सहभागी वा चरित्र चित्रण

यस कथामा चामे र गौंथली केन्द्रीय पात्र अथवा कथाका नायक नायिका हुन् भने जुठे दमाई र उसकी स्वास्नी, कोकले र धनबीरे प्रमुख सहायक र गौण पात्र-चरित्रहरू हुन्। चामे र गौंथलीको चरित्रमा कथा आधारित भए पनि अन्य पात्रको उपस्थितिले कथालाई उत्कृष्ट र सजीव बनाएको छ। कथाको परिवेश र वातावरणले ग्रामीण जनजीवनमा बाँच्नेनिम्नवर्गीयसामान्य किसान परिवारको परिचय दिन्छ। चामेले, छिट्टै रिसाउने र कालान्तरमा पछुताउने स्वभाव भएको गाउँले सामान्य मानिसको प्रतिनिधित्व गर्दछ। दिनभरी खेतबारीमा काम गरेका थाकेको शरीर साँझमा घर आ□पुग्दातातो पानी समेत नपाउँदा चामेको रिसको पारा निकै चढछ। यसैले उसलाई रिसाह पात्रको रूपमा पनि उभ्या□को छ।

गतिशील स्वभावको चामे आवेगमा आएर स्वास्नीलाई यातना दिने तर छिट्टै आफ्नो गल्तीलाई महसुस गर्ने किसिमको चरित्र पनि हो। पत्नीलाई दुई तीन लबेटा हानेपछि फेरि गौंथलीलाई उसको मा□ितमा लिन जानुले अर्थात्आफूले गरेका गल्तीहरूलाई आत्मालोचना गर्नुले पनि चामे बाहिरी रूपमा रिसाहा देखिए पनि उसको भित्री मन भने अत्यन्त कोमल रहेको बुझिन्छ। त्यस्तै प्रकार कथाकी नायिकागौंथलीको मुख्य कमजोरी भनेको नै आफ्नो

मुखाले स्वभाव रहेको देखाइएको छ। उसको मुखाले प्रवृत्तिले गर्दा घरमा सानो तिनो कुरामा समेत झगडा भैइरहन्छ। दिनभरी खेतीपातीको कामबाट थाकेर लखतरान भइ घर आउने श्रीमानको लागि खाना पकाउनुको साटो गाउँमा विवाह(जन्त) हेर्न जानुले पनि गौंथलीलाई मनमौजमा रमाउन चाहने पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ।अतः कथा नायिका गौंथलीलाई बहिर्मुखी, आञ्चलिक, पारम्परिक, अनुकुल, गतिहीन, वर्गीय र उत्साही आदि जस्ता विशेषता भएकी पात्रका रूपमा लिन सकिन्छ ।

(३) परिवेश, उद्धेश्य र दृष्टिबिन्दु

'परालको आगो' कथामा ग्रामीण नेपाली समाजको यथार्थ परिवेशको चित्रण पाइन्छ। प्रस्तुत कथाको प्रथमतःनेपाली साहित्य सम्मेलन,दार्जिलिङबाट सूर्यविक्रम ज्ञवालीको सम्पादनमा सम्पादित भई दार्जिलिङबाटै प्रकाशित **कथाकुसुम**-मा सङ्गृहीत भएको आधारमा यस कथाको लेखन समय सन् १९३७ तिरको समयलाई मान्न सकिन्छ। कथामा वर्णित चामेको घर, कोकलेको करेसाबारी, मकैबारी, गाउँमा पानीको पँधेरो,भिरालो बाटो, घाँस-दाउराको निम्ति वन-जङ्गल आदिको प्रसङ्ग उल्लेखले कथालाई अझ स्वाभाविक र सार्थक बनाएको छ। कथाको आन्तरिक समय एक-डेढ हप्ता जतिमात्र रहेको बुझिन्छ। त्यस्तै प्रकार कथामा आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक गतिविधिलाई प्रकाश पार्न कतिपय गाँउ घरको घटना-प्रसङ्ग प्रस्तुत गरिएका छन्। हाम्रो ग्रामीण नेपाली समाजमा परम्परादेखि ज्वाइँ-चेलालाई सम्मान र इज्जत गर्ने चलन, रीतिरिवाजको उल्लेखले सामाजिक र पारिवारिक परिवेशलाई सार्थक बनाएको छ। यसै अनुरूप गाउँ-घरमा बिहे बटुलो, सांस्कृतिक चाडपर्वको समय मनोरञ्जनका लागि आयोजन गरिने मारुनी नाच तथा बेलुकी खानपिन गरेपछि विराटपर्वका श्लोकहरूउच्चारण गरिनुले सांस्कृतिक परिवेशलाई चित्रण गर्दछ। कति गरीब मानिसहरू धनीहरूको दमन र थिचोमिचोमा बाँच्न बाध्य भएको, साहूसँग ऋण गरेर घर व्यवहार गर्नु पर्ने कटु यथार्थ, पशुपालन तथा कृषि नै नेपाली ग्रामीण समाजको एउटा मात्र साधनभएको देखाइनुलाई यसकथामा आर्थिक, भौगोलिक वा प्राकृतिक र मानसिक परिवेशका रूपमा लिन सकिन्छ। वस्तुतः परालको आगो कथाले कुनै ग्रामीण निम्नवर्गीय नेपाली समाजको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेशलाई यथासक्य चित्रण-अङ्कन गर्नमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ।

'परालको आगो' कथामा बाह्य सीमित दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ । यस कथाको मुख्य पात्र चामे नै दृष्टिविन्दु पात्र पनि हो। कथाकार मैनालीले चामेको माध्यमबाट सम्पूर्ण कथालाई प्रस्तुत गरेका छन्। यो कथा तृत्तीय पुरुष कथात्मक दृष्टिबिन्दुमा प्रस्तुत गरिएको छ। पुरुषप्रधान नेपाली समाजको चित्रण गरिएको यस कथामा समाजको युगीन आस्था-विश्वास, सामाजिक मानसिकतालाई सकेसम्म यथार्थ रूपमा देखाउन खोजिएको छ।

परालको आगो कथामा अन्त्यतिरका पङ्तिहरूले नै कथाको मूल उद्देश्यलाई स्पष्ट पार्नसक्षम बनेको छ। लोग्ने स्वास्नीको झगडालाई परालको आगो मिथकका रूपमा हेरिएको छ। परालको आगो पनि एकक्षणमा हुर्र बलेर एकैक्षणमा झ्याप्प निभे झैं लोग्ने स्वास्नीको झगडा पनि धेरै लामो समयसम्म नटिक्ने वा दीर्घकालीन नहुने सार कथाकारले कथा मार्फत साझा गरेका छन्। निश्चित पात्र, घटना र परिवेशका आधारमा कथाकारले आफ्नो मूल उद्देश्यलाई प्रस्तुत गरेका छन्। नेपाली समाजका प्रचलित उखान-टुक्का र लोकोक्तिलाई यथार्थपरक ढङ्गमा चरित्रार्थ गर्नु नै यस कथाको महत् उद्देश्य रहेको बुझिन्छ। निष्कर्षमा तेरिज कसेर भन्नु हो भने लोग्ने स्वास्नीको झगडा परालको आगोसरह हो। सानातिना अर्थात् सामान्य जस्ता लाग्ने कुराहरूले गर्दा पनि हाम्रो पारिवारिक र सामाजिक जनजीवनमा ठुलो समस्या ल्याउन सक्छ त्यसैले हरेक कुरालाई पारिवारिक समझदारीका साथ सन्तुलित रूपमा अगाडि बढाउँदै लानुपर्छ भन्ने विचारलाई पनि यहाँ कथागत उद्देश्यको रूपमा अघि सार्न सकिन्छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले परालको आगो कथा अत्यन्त सरल र सहज किसिमको छ। यस कथामा मानक एवं परिष्कृत भाषाको प्रयोग गरिएको छ। संवाद तथा वर्णनका क्रममा आएको भाषा पनि अत्यन्त रोचक र आकर्षक रहेको देखिन्छ। नेपाली उखान-टुक्कासाथै झर्रा नेपाली शब्दको प्रयोगले कथालाई अझ आकर्षक र जीवन्त तुल्याएको छ। लोकोक्ति तथा गीतको प्रसङ्गले कथाकथन शैली अझ सरल र सहज बनेको छ। यस कथामा ग्रामीण भेगमा घटित हुने घटना-प्रसङ्ग कथानकका रूपमा उभ्याएकाले असाक्षरहरू पनि अरूले पढेको सुनेर कथाको मर्म सजिलै बुझ्न सक्छन्। कथाकार मैनालीको प्रस्तुत परालको आगो कथालाई भाषिक शिल्प-शैलीका दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण गर्दा नेपाली कथाको क्षेत्रमा उनको विशिष्ट स्थान रहिआएको देखिन्छ। उनका कथामा नेपाली भाषाको मानक रूप र पात्रगत कथ्य रूप दुवैको सन्तुलित प्रयोग गरिएको भेटिन्छ। कथामा पात्रहरूबीच कुराकानी गराउँदा कथ्य भाषाको प्रयोग गरी छोटा-छरिता संवादद्वारा कुनै खास अञ्चल विशेषमा बोलिने स्थानीय कथ्य बोलीको समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ। पात्रको चरित्र, स्तर, मानसिकता र उमेर अनुसार कथामा संवादको प्रयोग गरिएको छ भने कतै-कतै उखान टुक्का तथा भाषालाई जनपक्षीय बनाउन लोकोक्ति समेत प्रयोग गरिएको छ।

प्रस्तुत कथामा गृहस्थी,निस्तब्ध, धनाढ्य,निमेष, अभिलाषा, आकांक्षा, स्फूर्ति,स्तब्ध, विषाद्, नीरवता,चुम्बन,साक्षात्, गृहलक्ष्मी आदि तत्सम् शब्दहरू एकातिर प्रयोग गरिएको छ भने अर्कातिर कटाक्षे, माइती, लोग्ने, पर्खाल, दौरा, मझेरी, जुवा, हलो, पाडो, कान्ला, चुल्ठो, कङ्कला, कछाड, छुसी, रमिता, आगो, बादल, दीयो, पर्खाल, बिगुत, ताप्के, लहँगा,भोज जस्ता तद्भव शब्दहरूका साथै तमाखु,कसाई, सन्दुक, तमासा, सिर्का, पोसाक, जिन्दगी, सुरुवाल जस्ता आगन्तुक शब्दहरूको पनि यथासक्य प्रयोग गरिएको छ। यसका अतिरिक्त मुखाले, झगडा, इस्टकोट, अगेना, गाग्रो, अस्कोट,जोई, आदि जस्ता लोकप्रचलित कथ्य शब्दहरू अनि पिंढी, सुकुल, गबुवा, खबटा, पँधेरा(पँधेरो), लाठो,छेरौटी, दाम्लो, मारुनी, तगारो, जुठ्यान, लबटो, सिलोक, पोडे, ढोका, बजिया, मादल, भोटो, गुन्द्री, जाँड, करेसा(बारी), कोदालो, चुल्हो, झुत्रो, चौतारा, फरिया, किला आदि जस्ता नेपाली ठेट वा झर्रा शब्दहरूको प्रयोगले कथा अझ आकर्षक बनेको छ।

यस कथामा भुतुक्क, बुरूक्क, टपक्क, कच्याक-कुचुक, हुरूक्क, खुरूक्क, मुसुक्क, किक्लिक्क,बाङ्गा-बाङ्गाआदि जस्ता अनुकरणात्मक शब्दको प्रयोगले कथालाई थप आकर्षण प्रदान गरेको छ भने धुम्धुती बस्नु, कङ्कला शब्द गरेर रूनु, रिसले आगो हुनु, रिसले भुतुक्क हुनु, गृहलक्ष्मीले प्रवेश गर्नु, आँखा फुट्नु, कसाईका हातमा सुम्पिनु, माइतीको धाक लाउनु, उत्तानु पर्नु, गद्गद् हुनु,आँखा झिम्क्याउनु, पाउ पुजेर दिनु,खरानी घसेर हिँड्नु,ङिच्च मुख लाउनु, गाइनेको सारङ्गी जस्तो हुनु, ठाडो पुच्छर लाउनु तथा कोर सल्केको हात, राँडा-राँडी, चखेवा-चखेवीको जोडा, साउको डोको,पानी दर्कन दर्कन लागेको बादल आदिजस्ता क्रियायुक्त र क्रियामुक्त पदावलीहरूको प्रयोगले गर्दा उनको कथाकथन भाषिकशैली अझ लोभलाग्दो र दुरूस्त भएको देखिन्छ। कङ्गाली मोराको जोई भएर बस्नु भन्दा त डुबेर मर्नु जाति,मोरालाई छेरौटीले लान नसकेको, माल पाएर के गर्नु चाल पाए पो, बाहुनले च्याउ खायो न स्वाद पायो,लोग्ने-स्वास्नीको झगडा परालको आगो आदि जस्ता उखान र लोकोक्तिको प्रयोगले कथालाई अझ आकर्षक, स्वाभाविक र जीवन्त बनाएको छ।

---

(५) निष्कर्ष

गुरुप्रसाद मैनाली नेपाली साहित्यका एक जना प्रतिभाशाली कथाकार हुन्। कथाकार मैनालीको सामाजिक विषयप्रधान यथार्थपरक परालको आगो कथा कथ्यविषय, पात्र वा सहभागी, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु-प्रयोग तथा भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले अत्यन्त सफल बनेको छ। सामाजिक यथार्थवादी विचार धारामा रहेर लेखिएको प्रस्तुत कथाले नेपालको ग्रामीण जीवनको चित्रणलाई जीवन्तरूपमा प्रस्तुत गरेको छ। कथाकार मैनालीले यस कथा मार्फत लोग्ने र स्वास्नीबीच हुने सामान्य पारिवारिक मतभेद वा झगडा तथा पुरुषप्रधान समाजको वर्चस्व देखाउन खोजेका छन्। कथाकार मैनालीले यस कथामा गरीबीको रेखामुनि रहेका तथा आर्थिक रूपले सबल हुननसकेका नागरिकको विचारलाई पनि पात्र बनाएका छन्। प्रस्तुत कथाका माध्यमबाट सामान्य मानिसहरूका विचार-धारणालाई पनि आत्मसात् गर्ने काम गरेका छन्। अतः कथाकार मैनालीको परालको आगो शीर्षक कथाले सिङ्गो ग्रामीण समाजको प्रतिनिधित्व गर्न सफल बनेको छ। मैनालीले यस कथा मार्फत नेपाली समाजमा देखिने सामाजिक, आर्थिक तथा सांस्कृतिक परिवर्तनका साथै लोग्ने स्वास्नीबीचको झगडा परालको आगो जस्तै हो, जो एकै क्षणमा बल्छ र केही क्षणमा निभी पनि हाल्छ भन्ने कुरा देखाउन खोजेका छन्। समग्रमा हेर्दा परालको आगो कथा अत्यन्त सार्थक, जीवन्त, सामाजिक विषयपरक, उद्देश्यमूलक, सरल, सहज, स्वभाविक र आकर्षक बनेको देखिन्छ।

---

६. शब्दार्थः

मुखाले	-	मुख लाग्ने,मर्यादा नराखी बोल्ने, चौथाले, दुर्मुखा, थुतुने
पँधेरा(पँधेरो)	-	खाने पानीको लिन जाने कुवा,धारा पनेरो, पानीघाट
तमाखु	-	मसिनु पारी सुर्ती काटेर खुदोमा पकाई बनाएको, खैनी, कक्कड
बिराउनु	-	कुनै काम कुरामा भुलेर वा चुकेर अर्कै थोक भन्नु वा गर्नु, कसुर गर्नु, गल्ती गर्नु,
छताछुल्ल	-	जताततै, चारैतिर पानी पोखिनु
खवटा	-	माटाको गाग्री वा अन्य कुनै वस्तु फुटेर टुक्रा टुक्रा भएको अवस्था
चुल्ठो	-	आइमाईका केशराशीको लुँडो,तीन आँठा वा पाँच आँठा पारेर बाटेको
कसाई	-	मासु काट्ने वा मासुको व्यापार गर्नेमानिस
जोई	-	स्वास्नी,पत्नी
लखतरान्	-	काम र भोकले शारीरिक र मानसिक रूपमा गलेको अनुभव हुनु
कान्ला	-	खेतीपाती गर्न योग्य मसिना गरा वा बारी
धनाढ्य	-	प्रशस्त धन भएको मानिस, पुञ्जीपति, महाजन
कङ्कला	-	आत्तिएको वा उराठ लाग्दो स्वर, कङ्कालको जस्तो डरलाग्दो

लघार्नु	-	लखेट्नु, लगार्नु,
पाडो	-	भैंसीको भाले बच्चो
गबुवा	-	गाई-भैंसीको दुध दुहुने काठ वा बाँसबाट बनेको भाँडो, ढुङ्ग्रो, दुधेरो
कछाड	-	पुरूषले लगाउने छोटो धोती वा लगौंटी
लाठो	-	कुट्ने साधन, लौरोभन्दा अलिक लामो र ठूलो
दाम्लो	-	गाईबस्तु वा वस्तुभाउलाई गलामा बाँध्ने मोटो डोरी
छेरौटी	-	पात्लो पाखाना वा पखला लाग्नु, छेराउटी
परचक्री	-	आफन्तदेखि अतिरिक्त व्यक्ति, पराई मानिस
बिठ्याइँ	-	राय वा विचार, ठ्याक नमिल्ने काम, रडाको
मारुनी	-	आमाईको भेषभूषामा नाच्ने र गाउने व्यक्ति, नचुवी
लहँगा	-	लोकनाचमा मारुनीले लगाउने एक प्रकारको लामो वस्त्र
पोडे	-	फोहोरमैला आदि सफा गर्ने जाति, चाण्डालको एक भेद
गृहस्थी	-	परिवार, गृहस्थ, घरबार गरेर बस्ने व्यक्ति
सिलोक	-	बिहे बटुलोमा गाउने एक किसिमको श्लोके श्लोक
लबटो	-	हत्केला, हत्केलोको प्रहार वा थप्पड
छुसी	-	जाबो, तुच्छ कुरा, औंलाको बाहिरपट्टि उम्रिने रौं, महत्त्वहीन कुरा, नगण्य वस्तु
सन्दुक	-	काठले बनाएको बाकस
पनेला	-	गाढा कालो वा टल्कने एक किसिमको कपडा, फलाटिन
तगारो	-	खेतीमा बस्तुभाउ नपसून् भनी बनाएको गौंडा वा पर्खाल, बाँसको तेर्सो बार
जुठ्यान	-	जुठो भाँडो माझ्ने ठाउँ, जुठेन, जुठेल्नो
सुमर्नु	-	कुनमालमत्ताको उपभोग गर्नु, भोगचलन गर्नु
मझेरी	-	घरभित्र चुलो, ओछ्यान र कोठाका अतिरिक्त खाली ठाउँ, छिँडीको भूईँ, मजेरी
चखेवाचखेवी	-	नदीका किनारमा रहने एक किसिमको चरो, गहिरो मायापिर्तीको उपमा दिंदा उल्लेख गरिने चरा
कटाक्षे	-	बाझाबाझ,कर्के वा छड्के हेराइ,अप्रसन्नता जाहेर गर्ने किसिमको हेराइ

७.अभ्यास

---

१. तल दिइएका प्रश्नहरूका एक-एक वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) कथाकार गुरुप्रसाद मैनालीको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?

(ख) गुरुप्रसाद मैनालीको नासो कथा सङ्ग्रहकुन सालमा प्रकाशित भयो?

(ग) गुरुप्रसाद मैनालीको मृत्यु कहाँ र कहिले भयो ?

(घ) गुरुप्रसाद मैनालीको पहिलो रचना कहिले र कहाँ छापिएको थियो?

(ङ) गुरुप्रसाद मैनाली कुन प्रवृत्तिका कथाकार हुन् ?

(च) गुरुप्रसाद मैनालीका कतिवटा कृति प्रकाशित छन् ?

(छ) परालको आगो शीर्षक कथा उनको कुन सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ?

(ज) चामे कस्तो किसिमको चरित्र हो?

(झ) गौंथलीले किन चामेबाट कुटाइ खाई?

(ञ) परालको आगो कस्तो किसिमको कथा हो ?

२. तल दिइएका वाक्यमा रहेका रित्ता ठाउँलाई उचित शब्द खोजेर पूरा गर्नुहोसः

(क) गुरुप्रसाद मैनाली सफल ---------------------------------- हुन्।

(ख) गुरुप्रसाद मैनालीको नासो कथाकृति---------------------प्रकाशनमा आएको थियो।

(ग) गुरुप्रसाद मैनालीको कथामा --------------- प्रवृत्ति रहेको पाइन्छ।

(घ) गुरुप्रसाद मैनालीका कथाहरू थोरै भए पनि-------------------- छन्।

(ङ) परालको आगो कथामा ------------------- भाषाको प्रयोग गरिएको छ।

(च) -------------------- एउटा प्रमुख पात्र हो।

(छ) चामे र गौंथली दुवै -------------------------- चरित्र हुन्।

(ज) प्रस्तुत कथामा----------- पात्र-चरित्रको उपस्थिति रहेको पाइन्छ।

(झ) "ज्ञान जानेर ----------------------------,लिन त पोडे भए जाउँला।"

(ञ) परालको आगो कथा ------------------- विषयवस्तु भएको कथा हो।

३. तल दिइएका खण्ड 'क' का वाक्यलाई खण्ड 'ख' सित जोडा मिलाउनुहोस्-

खण्ड क	खण्ड ख
(क) गुरुप्रसाद मैनालीको जन्म	परिवेशको चित्रण पाइन्छ।
(ख) चामे अगेनामा आगो सल्काएर	ग्रामीण जनजीवनको चित्रण पाइन्छ ।
(ग) नासो कथासङ्ग्रह सिङ्गो नेपाली	काठमाडौंमा भएको हो।
(घ) गुरुप्रसाद मैनालीको कथामा विशेष गरी	तमाखु भर्न लाग्यो।
(ङ) परालको आगो पारिवारिक र	चामे र गौंथली प्रमुखचरित्रका रूपमा रहेका छन्।
(च) परालको आगो कथामा	सामाजिक कथाकार हुन्।
(छ) परालको आगो कथामा	ग्रामीण समाजकै एउटा सुसज्जित चित्रावली हो।
(ज) मैनालीको देहावसान सन् १९७१ सालमा	सामाजिक विषयवस्तु भएको कथा हो।
(झ) मैनालीका कथामा ग्रामीण जनजीवनको	सन् १९०० सालमा धनकुटामाभएको हो।
(ञ) गुरुप्रसाद मैनाली एकजना सफल	मूल विशेषताको रूपमा रहेकोदेखिन्छ।

४. तलका प्रश्नहरूको १०० शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) गुरुप्रसाद मैनालीको बाल्यकाल कहाँ कसरी बितेको थियो ?

(ख) गुरुप्रसाद मैनालीका मुख्य कथागत प्रवृत्तिहरू केके हुन्?

(ग) मैनालीको कथा लेखनशैली के कस्तो रहेको छ?

(घ) उनलाई सामाजिक कथाकार भनिनका कारणहरू के के हुन् ?

(ङ) परालको आगो' कथाको परिवेश कस्तो रहेको छ?

५. तलका प्रश्नहरूको ३०० शब्दमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) गुरुप्रसाद मैनालीका मुख्य मुख्य कथागत प्रवृत्तिहरू के के हुन्?

(ख) गुरुप्रसाद मैनालीका कथामा पाइने शिल्पशैलीगत मुख्य विशेषताहरू के के हुन्?

(ग) परिवेश विमर्शका दृष्टिले परालको आगो कथाको विश्लेषण प्रस्तुत गर्नुहोस्?

(घ) कथाका प्रमुख चरित्र चामे गौंथलीको चरित्र विश्लेषण प्रस्तुत गर्नुहोस्।

(ङ) परालको आगो कथामा प्रयुक्त प्रमुख र सहभागी पात्र-चरित्रबारे प्रकाश पार्नुहोस्?

---

७. सन्दर्भग्रन्थ

---

१. मैनाली, गुरुप्रसाद, **नासो**, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् .१९६९

२. बराल, ईश्वर (सम्पा.), **झ्यालबाट,** काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९१

३. सुवेदी, राजेन्द्र, **स्नातकोत्तर नेपाली कथा**, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९४

४. त्रिपाठी, वासुदेव(सम्पा.), **नेपाली साहित्य श्रृङ्खला**(भाग-१), काठमाडौः एकता बुक्स् डिस्ट्रिब्युटर्स् प्रा. लि, सन् १९९९

५. प्रधान, प्रतापचन्द्र, **नेपाली कथावलोकन,** दार्जिलिङः दिपा प्रकाशन, सन् १९८३

६. छेत्री, राजकुमार, **सिर्जनाको समावलोकन,** दार्जिलिङः गामा प्रकाशन, सन् २००९

७. https://www.youtube.com/watch?v=iuvg07H421o&t=277s

८. https://www.youtube.com/watch?v=rYtR4RtVERE&t=66s

एकाइ २

शत्रु

एकाइको संरचना

१०- **प्रस्तावना**

११- **उद्देश्य**

१२- **कथाकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको परिचय**

१३- विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको **साहित्यिक प्रवृत्ति**

१४- **विभिन्न कोणबाट शत्रु कथाको विश्लेषण**

१५- **निष्कर्ष**

१६- **शब्दार्थ**

१७- **अभ्यास**

१८- **सन्दर्भसामग्री**

---

१. प्रस्तावना

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्य एवं राजनीतिका शिखर व्यक्तित्व हुन्। कोइरालाका **दोषी चश्मा**, **श्वेतभैरवी**, **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा** गरी तीन कथा सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । उनी मुख्य रूपमा मौलिक सामाजिक तथा मनोवैज्ञानिक कथाकारका रूपमा परिचित छन्। कोइराला यौन मनोविज्ञानलाई नेपाली कथामा प्रवेश गराउने पहिलो मौलिक कथाकार हुन्। प्रस्तुत अध्ययनमा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको परिचय, प्रवृत्ति, कथाकारिता, योगदान आदि र उनको प्रशिद्ध कथा **शत्रु** कथाको कथावस्तु, चरित्र चित्रण, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यासको दृष्टिबाट विश्लेषण गरिएको छ। **शत्रु** कोइरालाको एउटा प्रशिद्ध सामाजिक मनोवैज्ञानिक यथार्थवादी कथा हो। यस कथामा व्यक्तिले आफू अकलुषित रहेर समाजमा राम्रा काम गरे तापनि कसरी शत्रु बन्दा रहेछन् भन्ने विषयको उल्लेख गरिएको छ।

---

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिका बारेमा जान्ने छन्। उनको **शत्रु** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास बुझ्न सक्ने छन्। यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का

आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **शत्रु** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूका उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

---

३. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको परिचय

मूलतः बी०पी० कोइरालाको नामले परिचित विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जन्म ८ सेप्टेम्बर सन् १९१४ का दिन कृष्णप्रसाद कोइराला र दिव्या कोइरालाको कोखबाट भएको हो। उनको जन्मकालमा भारतमा अङ्ग्रेजी शासन थियो भने नेपालमा राणाहरूको शासन थियो। दुवै देशका शासनकर्ता अन्यायी र अत्याचारी थिए। भारतमा अङ्ग्रेज विरुद्ध स्वतन्त्रताको आन्दोलन चलिरहेको थियो भने नेपालमा राणा शासन विरुद्ध आन्दोलन चर्किरहेको थियो। विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका पिता राजनीतिमा सक्रिय भएकोले राणाहरू उनका शत्रु बनेको थाहा लाग्छ। उनलाई जेलमा हाल्ने उर्दी थाहा पाएपछि कोइराला सपरिवार काशी (बनारस)को प्रवास कालमा जान बाध्य हुन्छन्। काशी तथा बनारसका विभिन्न स्थानमा विश्वेश्वरको धेरैजसो बाल्यकाल बितेको बुझिन्छ। यिनका बाबु ज्ञानी र विद्वान थिए। बनारस त्यतिखेर नेपालीहरूको प्रवास र अध्ययनको प्रमुख स्थान थियो। बनारसमा विश्वेश्वरप्रसादको बाल्यकाल बडो कठिनाइकासाथ बितेको थाहा पाइन्छ। बनारसमा यिनका बाबाका साथीहरू जयशङ्कर प्रसाद, प्रेमचन्द, मैथिली शरण गुप्त, विनोद शङ्कर व्यास आदि जस्ता भएकाले सानैबाट मनमा यी साहित्यकारहरूको प्रभाव पर्छ। चौध-पन्ध्र वर्षको उमेरमा महावीरप्रसाद द्विवेदीबाट पाएको स्नेहभावलाई व्यक्त गर्दै यिनले लेखेका छन्- "मेरो परिचय जो पछि गएर प्रगाढ मैत्रीमा परिणत हुन पुग्यो, हिन्दी साहित्यका उदीयमान भइरहेको अत्यन्त भावुक हृदयका व्यक्तिसँग जसले मेरा आँखा, मानौ साहित्यको सौन्दर्यपट्टि उघारिदिए"। यिनका बाबु साहित्यिक र धार्मिक भएकाले घरमा राम्रा-राम्रा किताब ल्याउने हुनाले ती किताबहरूको प्रभाव पनि परेको बुझिन्छ। यिनले बाल्यकालमै आमाका काखमा दन्त्यकथाहरू, **भगवत् गीता, रामायण** र **महाभारत**का कथाहरू बडो चाख मानेर सुन्थे र पछि गएर ती पुस्तक स्वयं पढेको बुझिन्छ। **पञ्चतन्त्र**का कथाहरूमा यिनको बढो रुचि थियो। प्रवासकालमा परिवारले आर्थिक समस्याको सामना गर्नुपरेकोले यिनले राम्ररी स्कुल पढ्न पाएनन्। अनेक अभाव भए तापनि यिनले पढाइलाई निरन्तरता दिइरहे र बनारसको हरिश्चन्द्र सरकारी स्कुलबाट प्रवेशिका उत्तीर्ण गरेको बुझिन्छ। शिक्षालाई निरन्तरता दिंदै यिनले काशी हिन्दू विश्वविद्यालयबाट सन् १९३४ मा राजनीतिशास्त्र तथा अर्थशास्त्रमा विषयमा बी०ए० र सन् १९३७ मा कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट बी०एल० गरेका हुन्। निकै वर्ष यिनले दार्जिलिङ्गमा वकालत पनि गरेको बुझिन्छ। कलकत्ता विश्वविद्यालयबाट एम्०ए० अध्ययनका लागि आरम्भ गरे तापनि विविध कारणले यिनले त्यो पूरा गर्न सकेनन् र त्यसपछि यिनको औपचारिक शिक्षा समाप्त हुन्छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जीवन साहित्य तथा राजनीतिको सङ्गमले बनेको छ। यिनी महात्मा गान्धीबाट निकै प्रभावित थिए र उनलाई आफ्नो आदर्श मान्थे। साहित्यमा भने यिनी सिग्मन्ड फ्रायडबाट प्रभावित भएर मनोविश्लेषणको धारा चलाए। राजनीतिमा यिनी प्रजातान्त्रिक समाजवादका पक्षधर थिए। यिनका साहित्यकार र राजनीतिज्ञ दुईवटा छुट्टाछुट्टै व्यक्तित्व भए तापनि अर्काको त्यसमा प्रभाव परेको भने देखिन्न। यिनका साहित्यिक लेखनमा राजनीतिको प्रभाव कम भन्दा कम आएको देखिन्छ, आए पनि त्यो सान्दर्भिक र औचित्यपूर्ण छ।। यसरी यिनले साहित्यमा राजनीति र राजनीतिमा लेखनलाई छुट्टै राखेका छन्। राजनीति यिनले वंशानुगत संस्कारबाट प्राप्त

गरको बुझिन्छ। त्यसैले सानै उमेरदेखि यिनी राजनीतिमा सक्रिय रहेको पाइन्छ। भारतमा आफ्ना अग्रजहरू अङ्ग्रेज विरोधी अभियानमा लागेका देखेर यिनी पनि त्यसमा संलग्न हुन्छन् र कैयौं पटक पक्रा परेर जेल पनि जान्छन्। सन् १९४२ मा यिनी बिहारमा काँग्रेस सोसलिस्ट पार्टिका सङ्गठन सविच चुनिन्छन् साथै भारत छोडो आन्दोलनमा पनि सक्रिय रूपमा सहभागी बन्छन्। सन् १९४७ मा अखिल भारतीय नेपाली राष्ट्रिय काँग्रेसका संस्थापक संयोजक चुनिन्छन् भने सन् १९४९ मा नेपाली काँग्रेसको स्थापना गर्छन्।

सन् १९५० सालमा नेपालमा राणा शासनको पतनसँगै प्रजातन्त्र स्थापना भएपछि यिनी नेपाल फर्कन्छन् र २१ फरवरी सन् १९५१ देखि १२ नोभेम्बरसम्म प्रथम निर्वाचित प्रजातान्त्रिक सरकारमा ग्रहमन्त्री बनाइन्छन्। यसरी यिनको राजनीतिको लामो यात्रा थालिन्छ र २६ मई सन् १९५९ का दिन नेपाल राष्ट्रका प्रथम जन निर्वाचित प्रधानमन्त्री चुनिन्छन्। यिनको यो कार्यकाल १५ दिसम्बर सन् १९६० अर्थात अठार महीनासम्म चल्छ। सन् १९६० मा प्रजातन्त्रको पतन हुन्छ र पञ्चायती व्यवस्थाको आरम्भ हुन्छ। पञ्चायती व्यवस्थासँगै यिनलाई लामो कारावास हालिन्छ। कारावासको लामो जीवनपछि यिनी पुनः भारत निर्वासन हुन्छन्। सन् १९७७ सालमा राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलापको नीतिसँगै स्वदेश फर्केर पुनः राजनीतिमा सक्रिय भइरहन्छन्। आजीवन राजनीति र साहित्यलाई सेवा दिने यी मूर्धन्य व्यक्तित्वको २१ जुलाई सन् १९८२ का दिन ६७ वर्षको उमेरमा काठमाडौंमा स्वर्गारोहण हुन्छ।

आजीवन साहित्य र राजीतिमा आहुति दिने यी महान व्यक्तिका प्रकाशित कृतिहरू हुन्-

(१) कथा सङ्ग्रह- **दोषी चश्मा**(१९४९), **श्वेतभैरवी**(१९८३),**विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका कथा**(१९९३),
(२) उपन्यास- **तीनघुम्ती**(१९६८), **नरेन्द्र दाइ**(१९६९), **सुम्निमा**(१९६९), **मोदिआइन**(१९८०) **हिटलर र यहुदी**(१९८५), **बाबु,आमा र छोरा**(१९८९), (३) संस्मरण- **आफ्नो कथा**(१९८४), **जेलजर्नल**(१९९८), **विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला आत्म-वृतान्त**(१९९८)।

----

४. विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको साहित्यिक प्रवृत्ति

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको पहिलो नेपाली कथा ***चन्द्रवदन*** सन् १९३६ सालमा ***शारदा*** पत्रिकामा प्रकाशित भएपछि कथासाहित्यमा प्रवेश भएको हो। यिनी नेपाली साहित्यमा पहिलो मनोवैज्ञानिक कथाकार हुन्। मनोविज्ञानमा पनि यौन विषयलाई यिनले अघि बढाएका छन्। यिनको कथा लेखनमा फ्रान्सेली साहित्यकार एवं मनोचिकित्सक सिगमन्ड फ्रायडको विशेष प्रभाव परेको देखिन्छ।

सिग्मण्ड फ्रायडको जन्म चेकोस्लोभाकिया राज्यको फ्रीडबर्गमा ६ मई १८५६ मा भएको हो। फ्रायड मनुष्यको स्नायु (न्यूरोपेथोलोगी) रोगको उपचार गर्ने, अध्ययन गर्ने, हिस्टिरिया रोगको उपचार गर्ने, मनका विभिन्न तहको अध्ययन गर्ने, रोगीको सपनाको वर्णन गर्ने र त्यसलाई लिएर लेख्ने साहित्यकार एवं चिकित्सक थिए। फ्रायडले मान्छेको मनलाई इद, अहम, पराअहम गरेर तीन तहमा बाँडेका छन्। इदको उत्पत्ति मनुष्यको जन्मजात हुन्छ।, अहम मनुष्यको उद्देश्य र लक्ष्यलाई अघि बढाउँछ र पराअहम एक प्रकारको मनुष्यको व्यवहारको प्रतिमान हो भनिएको छ। फ्रायडको व्यक्तित्व सम्बन्धी विचारलाई मनोलैंगिक विचारको सिद्धान्त पनि भनिन्छ। फ्रायडले मनको अवस्थालाई पाँच भागमा बाँडेका छन्। मौखिक(जन्मदेखि एक वर्षसम्म), गुदा अवस्था (दुई वर्षदेखि तीन वर्षसम्म), लैंगिक अवस्था(चार देखि पाँच वर्षसम्म), सुषुप्त अवस्था (छः वर्षदेखि बाह्र वर्षसम्म) र जननिक

अवस्था १२ वर्षदेखि २० वर्षसम्म)। फ्रायडको मनोविश्लेषण मानवमनको अध्ययनसँग सम्बन्धित छ। यिनले मानव मनलाई तीन अवस्थामा बाँडेका छन्- अवचेतन, चेतन र उपचेतन। दमित इच्छाहरूको विशाल भन्डार अचेतन हो, मानिसका सामाजिक जीवनमा क्रियाशील र वर्तमानसँग सम्बन्धित मन चेतन मन हो भने उपचेतन अचेतनका लागि एउटा द्वार हो।

नेपाली कथामा फ्रायडेली सिद्धान्तलाई परिचय गराउने विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला पहिलो नेपाली साहित्यकार हुन्। कोइराला नेपाली कथा साहित्यमा पाश्चात्य विचार भित्र्याउने पहिलो सामाजिक-यथार्थवादी कथाकार हुन्। यिनका कथा लेखनशैलीमा पाश्चात्य साहित्यको प्रभाव छ। यन्तोन चेखोब जस्तै छोटोमा आफ्नो विचार प्रस्तुत गर्ने शैली यिनमा छ। यिनले कथामा बाह्य यथार्थ भन्दा मनको भित्री यथार्थलाई प्रस्तुत गर्न बढी रुचाउँछन्। मानव जीवनको सम्पूर्ण परिचालन यौनबाट हुन्छ भन्ने फ्रायडको विचार छ। यही विचारलाई अघि बढाउँदै कोइराला मानव जीवनमा यौनशक्तिको प्रमुख भूमिका हुन्छ भन्छन्। मान्छे, साहित्यकार, कलाकार, अभिनेता आदि हुनुमा यौनशक्तिको प्रबल भूमिका रहेको हुन्छ। यौन मनोविश्लेषणमा कोइरालाको उतकृष्ट अभिरुचि छ। यौनलाई मुख्य विषयवस्तु बनाई कथा लेख्ने भएकाले यिनी यौनवादी कथाकार मानिन्छन्। यिनले मान्छेको मनलाई चेतन भन्दा अवचेतन मनसँग बढी जोडेका छन्। मान्छेको मन चेतन भन्दा अवचेतनले बढी सञ्चालित हुन्छ। यिनले कथामा यौनलाई अवचेतनसँग सम्बन्धित गराएर प्रस्तुत गरेका छन्। पात्रका अवचेतनमा रहेका दमित कामेच्छा र कुण्ठालाई यिनले चिरफार गरेर देखाएका छन्।

कोइरालाका कथामा मानसिक द्वन्दवको प्रधानता पाइन्छ। यिनका कथामा अचेतन र चेतन मनका बीचको दन्द्व रहेको पाइन्छ। ‘शत्रु’ कथाको कृष्ण राय पनि चेतन र अचेतन मनको द्वन्द्वमा रूमलिएको मान्छे हो। यिनका कथामा मानसिक द्वन्द्वको आधार समाजलाई बनाइएको छ। समाज भन्ने बित्तिकै समाजका सांकृतिक गतिविधिहरू आ□ह्वाल्छन्। यिनी पाश्चात्य कथाकारहरूबाट प्रभावित भए पनि आफ्ना कथा भने नेपाली संस्कृति सापेक्ष बनाएर प्रस्तुत गरेका छन्। यिनका कथामा आएका पात्रहरूको मानसिक द्वन्द्व नेपाली परिवेश र समाज रहेको छ। कोइरालाका कथामा मनोरचना र मनोग्रन्थलाई यथास्थानमा राखिएको छ। पात्रको मनोरचना भनेको अवचेतनबाट प्रभावित भएर चेतनामा प्रकट भएको अवस्था हो। कथाका पात्रले कमजोरी ढाकछोप गर्नु, मध्यस्थकर्ता भएर आधाभन्दा पनि बढी शत्रु बनाउँदा पनि मैले ठूलो काम गरेको छु भनेर गर्व गर्ने भ्रममा पर्नु, धुवासँग, चश्मासँग वा आफैसँग बोझ भएर चेतनामा देखिनु मनोरचना हो। यिनका ‘प्रेम’ कथाको रमानाथले पानी परेको बाटो हिलो भएकोमा रिस गर्नु, ‘शत्रु’ कथाको कृष्णरायले आफूमाथि लट्ठीको प्रहार हुँदा सबैलाई शत्रु देख्नु आदि मनोरचनाका अवस्था हुन्। यस्ता मनोरचनाको प्रयोगले यिनका कथामा पात्रको मानसिक संवेगात्मक जीवन तीव्ररूपमा प्रकट भएको छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला चरित्रलाई प्रमुखता दिने कथाकार हुन्। यिनले आफ्ना कथामा उच्च वर्गदेखि निम्न वर्गसम्मका चरित्रहरूलाई स्थान दिएका छन्। यिनका कथाहरूले सामाजिक घटना भन्दा पात्रहरूले बढी महत्व पाएका छन् साथै ती पात्रका मानसिक अतृप्ति, कुण्ठा र आवेगहरूको चित्रण गरेका छन्। परिवेशलाई महत्व दिने यिनका कथामा बाहिरी परिवेश केही सूक्ष्म भए तापनि आन्तरिक परिवेश विस्तृत छ। सामाजिक दृष्टिले यिनका कथामा आर्थिक विपन्नता, विसङ्गति, रूढिवादको चित्रण अधिक पाइन्छ। यिनका कथाहरूको मुख्य उद्देश्य पात्रका मनोदशा अर्थात मनको चित्रण गर्नु रहेको छ।

विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले फ्रा□डिए सिद्धान्त वा मनोविश्लेषणलाई आधार लिएको भए तापनि कथाको संरचना सरल र सहज छ। कथामा बाह्यि द्वन्द्व भन्दा पनि आन्तरिक द्वन्द्वको प्रधानता अधिक पाइन्छ। कथामा कुनै

विशेष वर्गको चरित्रको उद्घाटन नभएर व्यक्ति चरित्रको चित्रण गरिएको छ। यिनका कथाको भाषाशैली आकर्षक, पठनीय र परिष्कृत छ। यिनले अधिक मात्रामा यौनवादी कथाको रचना गरेका भए तापनि ती छाडा नभएर शिष्ट र मर्यादित छन्। यिनले कथालाई कहिल्यै पनि बौद्धिक तथा राजनीति आग्रहमा बाँध्न खोजेका छैनन् यही नै मूल प्रवृत्ति, विशेषता वा प्राप्ति हो।

---

५. विभिन्न कोणबाट *शत्रु* कथाको विश्ल□ण

शत्रु कथा विश्वेश्वरप्रसाद को□लाको पहिलो कथासङ्ग्रह **दोषीचश्मा**मा सङ्कलित छ। नेपाली साहित्यका मनोवैज्ञानिक-यथार्थवादी कथाकार को□लाको प्रसिद्ध ***शत्रु*** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), सहभागी वा चरित्रचित्रण, परिवेश उद्देश्य र दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास आदि विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको छ-

(१) **कथावस्तु(विषयवस्तु)**

कथामा कथावस्तु(विषयवस्तु)को महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ। कथावस्तु बिना कथाको कल्पना गर्न सकिंदैन। घटना, स्थिति, अवस्थाहरूको योजनालाई कथावस्तु भनिन्छ। कथाको आरम्भदेखि अन्त्यसम्म फैलिएर रहने कथानकले रचनाकारको विचार सोचलाई प्रस्तुत गर्छ। कृतिमा घटनावलीको योजना, रूपरेखा वा ढाँचालाई कथानक भनिन्छ। विषयका आधारमा कथा सामाजिक, धार्मिक, पौराणिक, ऐतिहासिक, मनोवैज्ञानिक, यथार्थवादी विभिन्न प्रकारका हुन्छन्। ***शत्रु*** कथा 'आँखामा राखे पनि नबिझाउने' भन्ने उखानबाट थालिएको छ। कृष्ण राय ४५ वर्ष पुगेको गाउँको एउटा भद्र मानिस हो। ऊ बडो शान्ति स्वभावको मान्छे छ। गाउँलेहरूले उसलाई आदर, सत्कार, □जत र सम्मान गर्छन्। गाउँमा कुनै मुद्धा वा मरोपरो परेका बेलामा उसलाई गाउँलेले बोलाउने ग्छन्। उसले दिएको फैसला र उपदेश सबैले मान्छन् तर उसले कसैलाई कर्जा दिनु आफ्नो सिद्धान्तको विपरीत ठान्छ। गाउँमा दुःख परेमा जतिबेसुकै गाउँलेको सहायताको लागि उपस्थित रहन्छ। गाउँको झगडा, मुद्धा परेमा गाउँलेहरूले उसलाई मध्यस्थकर्ता बनाउँछन्। उसले सुनाएको फैसलाले सबै सनतुष्ट हुन्छन्। गाउँलेहरूले उसलाई खूब सम्मान गर्छ। ऊ घरबाट कम निस्कन्छ तर नेसकेको बेला गाउँमा केही भएछ भनेर बुझ्नुपर्थ्यो। उसलाई मान-सम्मान सबै कुराको सुख थियो। धन पनि कमाएको थियो तर छोराछोरी थिएनन्। त्यो अभाव पनि टाढाको भतिजो पालेर पूरा गरेको थियो।

एक रात 'मेरो जीवन सफल छ, म सुखी छु' भन्दै खा□रि सुत्ने प्रयास गर्दै गरेको बेलामा उसमाथि कसैले लट्ठीले प्रहार गर्छ तर त्यो लट्ठीले उसलाई लाग्दैन। भित्तामा लागेर त्यो लट्ठी भाँचिन्छ। ऊ झस्कन्छ र अचम्ममा पर्छ। 'हिजोसम्म कसैलाई शत्रु बना□ झगडा-फसादमा परिन, दुई पैसा कमाउँदा रैतिलाई दुःख दि□' भन्नेले एकैचोटि धेरै शत्रु भएको देख्नथाल्छ। उसले घरमा काम गर्ने रामे, उसको पसल हेर्ने बलभद्र, काम खोज्दै आएको युवक, झगडामा मध्यस्थ भएर हारेको गोविन्द पण्डित, गोरे जमदार, रेलको डब्बामा झगडा भएको मान्छे, हाटमा धक्का लागेर लडेको मान्छे, उसको उन्नति देखिनसहने □र्यालु दाजु-भा□आदि सबैलाई शत्रु देख्न थाल्छ। यहाँसम्म कि आफैले पालेको छोरोलाई पनि 'सम्पत्तिको मालिक हुन जे पनि गर्नसक्छ' भनेर शङ्का गर्छ। उसले जीवनभर अरूलाई उपदेश दि□हिँडेको, धेरै झगडामा मध्यस्थकर्ता भएर हारेका जति सबै शत्रु बनेका कुरा सोच्दै विचार गर्न थाल्छ। आफूमा भएका गुण-दोष केलाउँदै 'शत्रुताको लामो सम्बन्ध हुँदो रहेछ' भनेर ठूलो ज्ञान आर्जन गर्छ। ''कस्तो अचम्म निर्दोष कुरामा पनि विषालु साँप जस्तो वैरी बनाउने साधन लुकिरहेको हुँदोरहेछ'' भन्ने निष्कर्षमा

पुग्छ। भोलिपल्ट पुलिस ठानामा गएर इन्सपेक्टरलाई रपट लेखाउन भन्छ। पुलिस इन्सपेक्टरले- "तपाईँलाई कसैमाथि सङ्का हुन्छ?" भनेर सोद्धा उसले रामे, बलभद्र केदार, युवक, गोविन्द पन्डित, कन्हैया मास्टर, बुधे लीला, पुष्पराज रामचन्द्र आदि सङ्गत गरेजति सबैको नाम लिन्छ र कथा सकिन्छ। यो कथा छोटो भए पनि अत्यन्त रोचक, आकर्षक र प्रभावकारी छ। कथाकारले कथा बडो रोचक ढङ्गले जीवनमा शत्रु बन्ने आधारलाई मनोवैज्ञानिक ढङ्गले प्रस्तुत गरेका छन्।

(२) सहभागी वा चरित्र चित्रण

कथामा प्रयोग गरिएको व्यक्ति, पात्र वा चरित्रलाई सहभागी भनिन्छ। सहभागी वा चरित्र बिना कथाको कल्पना गर्न सकिंदैन। 'शत्रु' कथाको प्रमुख सहभागीको रूपमा कृष्ण राय रहेको छ। कृष्ण राय बाहेक रामे, बलभद्र, गोविन्द पण्डित, गोरे जमदार आदि गौण सहभागीहरू यस कथामा रहेका छन्। यो कथा मुख्यरूपले कृष्ण रायमाथि केन्द्रित रहेको छ। यसलाई एक पात्रीय कथा भने पनु हुन्छ। यो कथा चरित्रप्रधान कथा हो। अन्य गौण पात्रहरू कथा वर्णनको क्रममा आएका छन्। ती पात्रहरू गतिहीन छन्; कुनै क्रियाकलापमा सहभागी छैनन् तर कथालाई गतिशील बनाउन प्रमुख भूमिका खेलेका छन्। यस कथालाई एक पात्रीय वा वर्गीय कथा पनि भन्न पनि सकिन्छ। मानिसको जीवनमा कसरी शत्रु बन्दारहेछन् भनेर मनोवैज्ञानिक ढङ्गले विषय स्पष्ट पार्न लेखिएको यो कथालाई कृष्ण रायले सार्थक पारेको छ। यस कथामा कुन ठाउँ कुन वर्ग वा जात भनेर तोकिएको छैन। कृष्ण रायमा 'राय' थर आएकोले यो कथा मधेसतिरको हो कि भनेर अनुमान गर्न सकिन्छ।

कृष्ण राय ४५ वर्ष पुगेको शिक्षित र भद्र मानिस हो। ऊ शान्त सावभावको छ। उसले समाजमा मान-सम्मान, पैसा, इज्जत सबै कमाएको छ तर उसका सन्तान छैनन्। त्यो पूरा गर्न उसले टाढाको भतिजो पालेको छ। कृष्ण राय सहयोगी भावना भएको पात्र हो। उसले गाउँघरमा दुःख-कष्ट, मरोपरो आपत-बिपत परेको बेला सहयोगी बनेर सहायता पुर्याउँछ। सबै कुरामा गाउँलेको सहयोगी बने तापनि सापटी वा ऋण दिन ऊ आफ्नो सिद्धान्तको विपरीत ठान्छ। उसका विचारमा दिएको ऋण आउँदा शत्रुता पनि बोकेर आउँछ भन्ने छ। त्यसैले ऊ आर्थिक कारोबार गर्दैन। कथामा मान-सम्मान, सेवा-परोपकार, न्याय, नैतिकता आदि गुण भएको भए तापनि उसमा एउटा ठूलो दोष छ। उसले आफूलाई अजातशत्रु ठान्छ। यो उसको ठूलो कमजोरी हो। उसले आफूलाई निकै जान्ने छु भनेर समय-असमयमा अरूलाई उपदेश र आशीर्वाद दिइहिंड्छ। यो उसको ठूलो दोष हो। समाजमा झैंझगडा पर्दा त्यसको परिणाम के हुन्छ भनेर विचारै नगरी मध्यस्थ हुनु उसमा भएको अर्को कमजोरी हो। कृष्ण राय बाहिरबाट देख्दा भलादमी वा भद्र देखिए तापनि भित्रबाट मानसिक कमजोरी भएको मान्छे हो। आफूमाथि लट्ठीको प्रहार भएपछि उसले साना ठूला, राम्रा – नराम्रा सबैलाई शत्रु देख्छ। ऊ हीनता ग्रन्थीबाट ग्रस्त भएको पात्र हो। अघि 'आफूलाई म समाजको भलादमी हुँ' भन्ने उच्च ग्रन्थी भए जस्तो देखाए तापनि पछि गएर सबैलाई शत्रु मानेर हीनता ग्रन्थीले पीडित हुन्छ। यस हिसाबले कथाकार मनोवैज्ञानिक ढङ्गले मान्छेको मनोग्रन्थी केलाउन सफल भएका छन्। शत्रु शीर्षक राखेर जीवनमा शत्रुताको सम्बन्ध कति व्यापक हुँदोरहेछ भन्ने पत्तो लगाउन खोजेका कथाकार सफल भएका छन्। कथाको कृष्ण राय अनुकूल, गतिशील, चेतनशील र बद्ध पात्रको रूपमा चिनिएको छ।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

परिवेशसूचक स्थान र समयको स्पष्ट उल्लेख नगरिएको कारण ***शत्रु*** कथा सार्वस्थानिक र सार्वकालिक विशेषतायुक्त छ। तर सहभागी पात्रहरूको नाम हेर्दा कथाको परिवेश तराइतिर हो कि भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ।

कथाको प्रारम्भमा निकै राम्रो परिवेश देखाइएको भए तापनि निष्कर्षमा यसको परिवेश उराठ लाग्दो र नकारात्मक छ। कथाको प्रथम अनुच्छेदमै- “तिनले यता १०/१२ वर्षदेखि गाउँभन्दा बाहिर पाइलो टेकेका थिएनन्” भन्ने उक्तिले यो ग्रामीण परिवेशको कथा हो कि भनेर भन्न सकिन्छ। कृष्ण रायले सहयोगी भावना राख्नु, धर्मपुत्र पाल्नु आदि कथाका सकारात्मक परिवेश हुन् तर कथाको मूल उद्देश्य मानसिक मनोदशाको चित्रण प्रकट गर्नु रहेकोले कथाकार आफ्नो उद्देश्यमा पूर्णरूपले सफल भएका छन्। शत्रु नभएको व्यक्ति त समाजमा कोही हुँदैहुँदैन भन्ने सत्य विषयको उद्घाटन पनि यस कथाको उद्देश्य रहेको छ। तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुमा लेखिएको यस कथामा शत्रु बिनाको कोही पनि मानिस हुनसक्दैन भन्ने सत्य विचारलाई अत्यन्त स्वाभाविक तथा आकर्षक तरीकाले प्रस्तुत गरिएको छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

भाषा र शैली कथालाई अघि बढाउन चाहिने महत्वपूर्ण तत्व हुन्। भाषाको अभावमा कथा अघि बढ्दैन। कथालाई रसिलो, चाखिलो बनाउन भाषाको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ। कथाको भाषा सकेसम्म सरल, सहज, बुझिने खालको र बोलचालको हुनुपर्छ भन्ने छ, यसरी नै शैली कथालाई अघि बढाउने तरिका हो। कथालाई विशेष आकर्षक र रुचिकार तुल्याउन शैलीको महत्वपूर्ण स्थान हुन्छ। भाषा र शैलीका बीच गहिरो सम्बन्ध हुन्छ। विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला कथालाई आत्मपरक शैलीमा मोड्ने साहित्यकार हुन्। भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले ‘शत्रु’ कथा अत्यन्त सरल, सहज र आकर्षक छ। कथामा शुद्ध, मानक एवं परिष्कृत नेपाली भाषाको प्रयोग गरिएको छ। कुनै साधारण पढेलेखेको व्यक्तिले पनि यो कथा सहजसाथ पढ्न र बुझ्न सक्छ। यसमा प्रयोग गरिएको भाषा बुझ्न बौद्धिक कसरत गर्नुपर्दैन। कथामा प्रयोग गरिएका तत्सम शब्दहरू छोटा, दैनिक जीवनमा प्रयोग हुने खालका छन् त्यसैले पनि सहजसाथ पढ्न र बुझ्न सकिन्छ। वाक्यहरू छोटा र सरल छन्। कथामा अदव, फसाद, सडक, इज्जत, बेइज्जती, बदला, फैसला, आखिर जस्ता फारसी अरबी शब्दले विषयलाई सुहाउँदो पारेको छ भने ‘आँखामा राखे पनि नबिझाउने’, राजद्वारे श्मशाने च’ जस्ता उखान र उक्तिले कथाको वर्णनलाई आकर्षक पारेका छन्। छोटो, छरितो, वर्णनात्मक र कसिलो भाषामा लेखिएको यो कथाको भाषाशैली निकै रोचक, सार्थक र प्रभावकारी बनेको छ।

---

६. निष्कर्ष

विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला नेपाली साहित्य र समाजका एकजना अत्यन्त महत्वपूर्ण स्थान राख्ने ऐतिहासिक पुरुष हुन्। यिनी साहित्यकारका साथै सफल राजनीतिज्ञ हुन्। नेपालमा राणा शासन हटाउन र प्रजातन्त्रको स्थापना गराउन यिनको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ। सानै उमेरदेखि राजनीति, सामाज सेवा र साहित्य लेखनमा आफूलाई समर्पण गरेका यिनको जीवन सङ्घर्षै सङ्घर्षले भरिएको छ। यिनले साधारण जीवनदेखि प्रधानमन्त्रीसम्मको जीवनयात्रा गरेका छन्। साहित्य र राजनीतिका क्षेत्रमा छुट्टा छुट्टै सिद्धान्तको निर्माण गरेर इतिहास रच्ने यिनी एकजना अलौकिक व्यक्तित्व हुन्। राजनीतिमा समाजबादी प्रजातन्त्रको स्थापना गर्न र साहित्यमा मनोवैज्ञानिक यौनवादी यथार्थवादको आरम्भ गर्ने र त्यसलाई उचाइसम्म पुराउन यिनी पूर्णरूपले सफल भएका छन्। राम्रा राम्रा कथा, संस्मरण, उपन्यास र निबन्ध लेखेर नेपाली साहित्यलाई धनी बनाएका छन्। यिनले सिग्मण्ड फ्रायडको यौन

मनोविज्ञानको विश्लेषणको सिद्धान्तलाई बोकेर हिंडेका भए तापनि साहित्य र राजनितिलाई आपसमा जुध्न दिएका छैनन्। यिनी साहित्यका कथा, उपन्यास, जीवनी, संस्मरण, निबन्ध आदि विभिन्न विधामा सफल भएका छन्। यिनका कथाहरू बडो रोचक र आकर्षक छन्। यिनको ***शत्रु*** कथा पनि अतिनै महत्वपूर्ण कथा हो। ***शत्रु*** कथामा विषय, चरित्र, भाषा, परिवेश, उद्देश्य दृष्टिवुन्दु आदिको राम्रो संयोजन भएको छ। जीवनमा शत्रु बन्न, शत्रु विरोधी काम गर्नुपर्छ भन्ने कुनै नियम रहेनछ, राम्रा काम गरे पनि जीवनमा शत्रु बन्दारहेछन् भन्ने राम्रो उदाहरण ***शत्रु*** कथाले दिएको छ। यो कथा तर्कवितर्क, मनोदशा, मानसिक प्रतिक्रिया, द्वन्द्व, भाषाशैली, दृष्टिबिन्दुको प्रस्तुति आदि विभिन्न कोणबाट रोचक, आकर्षक बनेको छ। यो नेपाली साहित्यका मूर्धन्य साहित्यकार विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको मात्र नभएर नेपाली साहित्यकै एउटा महत्वपूर्ण र स्तरीय कथा हो।

---

७. शब्दार्थ:

व्यक्तित्व	-	व्यक्तिमा हुने गुण
प्रवृत्ति	-	विशेषता
विश्लेषण	-	व्याख्या, सार, निचोड
स्नेहभाव	-	साना मानिसलाई गरिने माया
प्रगाढ	–	गहन, गहिरो
उदीयमान	–	उदय भइरहेको
भावुक	–	मनमा कोमल भाव भएको
पञ्चतन्त्र	–	पाँचवटा उपदेशमूलक कथा भएको पुस्तक
निरन्तरता	-	लगातार भइरहने
यथार्थवादी	-	जस्तो छ त्यसैलाई मान्ने, सत्य विषय भएको
राजनीतिशास्त्र	-	राजनीतिसम्बन्धी लेखिएको पुस्तक
अर्थशास्त्र	-	धनको विवेचना गरिएको किताब
प्रकाशित	-	छापिएको, प्रकाशनमा आएको
औपचारिक	-	नियम अनुसार भएको
सङ्गम	-	भेटघाट परस्परमा मिल्ने ठाउँ
राजनीतिज्ञ	-	राजनीति जान्ने व्यक्ति
मनोविश्लेषण	-	मनको व्याख्या वा वर्णन
वंशानुगत	-	वंशबाट चलिआएको
अग्रज	-	जेठो, पहिलो
प्रजातान्त्रिक	-	प्रजातन्त्रसित जोडिएको, जनताको निम्ति गरिने शासन
कारावास	-	जेलमा बिताएको,जेल हालिएको
मूर्धन्य	-	प्रमुख, श्रेष्ठ

स्वरगारोहण	-	मृत्यु, मरेर स्वर्ग गएको
आहुति	-	सुम्पिएको
सार्वकालिक	-	कुनै पनि समयको हुनसक्ने
मनोचिकित्सक	-	मनको उपचार गर्ने डाक्टर
पाश्चात्य	-	पश्चिमी विचारको
दृष्टिविन्दु	-	विशेष ठाउँलाई हेर्नु
मानक र परिष्कृत	-	राम्रो र शुद्ध
बाहिय यथार्थ	-	बाहिरी सत्य
गतिविधि	-	चालचलन
मानसिक द्वन्द्व	-	मनका विचार
मध्यस्थकर्ता	-	दुई जनालाई माझमा पसेर मिलाउने व्यक्ति
संवादात्मक	-	संवाद भएको
आतृप्त	-	मनको इच्छा पूरा नभएको
आवेग	-	मनको अवस्था
यौनवादी	-	यौन र मैथुन सम्बन्धी
मर्यादित	-	सदाचारी
रैती	-	जनता,प्रजा
गौण	-	गुण कम भएको
मनोग्रन्थी	-	मनको भाव
अनुकूल	-	आफूले चिताएजस्तो
गतिशील	-	गति भएको,अघि बढ्ने
चेतनशील	-	प्राण भएको
सार्थक	-	अर्थ भएको

---

८. अभ्यास

---

१. तल दिइएका प्रश्नहरूका एक-एक वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?

(ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको बाल्यकाल कहाँ बितेको थियो?

(ग) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले बालककालमा कुनकुन किताब सुन्ने र पढ्ने मौका पाए?

(घ) **चन्द्रवदन** कहिले र कुन पत्रिकामा छापिएको थियो?

(ङ) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले कहाँबाट कुनकुन परीक्षा उत्तीर्ण गरे?

(च) कसको जीवन कस्तो सङ्गमले बनेको छ?

(छ) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला कुन सालमा क□निर्वाचित हुन्छन्?

(ज) ८ अगस्त सन् १९८२ का दिन कसको स्वर्गारोहण भयो?

(झ) 'दोषी चश्मा' र 'श्वेतभैरवी' कसका कृति हुन्?

(ञ) शत्रु कथाको परिवेश कस्तो छ?

२. तल दिइएका वाक्यमा रहेका रित्ता ठाउँलाई उचित शब्द खोजेर पूरा गर्नुहोस्-

(क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला सफल साहित्यकारका साथै---------------- पनि हुन्।

(ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाको नेपाली साहित्यको पहिलो------------------- कथा कथाकार हुन्।

(ग) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला --------------- प्रमुखता दिने कथाकार हुन्।

(घ) शत्रु कथा 'आँखामा राखे पनि नबिझाउने अन्न------------------ बाट थालिएको छ।

(ङ) कृष्ण रायमाथि---------------- को प्रहार हुन्छ।

(च) शत्रु कथाको प्रमुख सहभागी ---------------------- रहेका छ।

(छ) --------------------४५ वर्ष पुगेका शिक्षित र भद्र मानिस हो।

(ज) सिग्मण्ड फ्रायडको जन्म---------------- राज्यमा भएको हो।

(झ) शत्रु नभएको व्यक्ति त-----------------कोही पनि हुँदैन।

(ञ) --------- र ---------- कथालाई अघि बढाउन चाहिने महत्वपुर्ण तत्व हुन्।

३. तल दिइएका खण्ड 'क' कलाई खण्ड 'ख' सित जोडा मिलाएर वाक्य पूरा गर्नुहोस्

खण्ड क	**खण्ड ख**
(क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाले	कोइराला नेपालका प्रधानमन्त्री भए।
(ख) सिगमण्ड फ्रायड	सिगमण्ड फ्रायड हुन्।
(ग) २६ मई सन् १९५६ मा	सामाजिक यथार्थवादी कथाकार हुन्।
(घ) न्यूरोपथोलोजीका जन्मदाता	मनोचिकित्सक थिए।
(ङ) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला	हरिश्चन्द्र स्कुलबाट प्रवेशिका उत्तीर्ण गरे
(च) दोषीचश्मा	उपदेश दिइरहन्छ।
(छ) शत्रु कथाको नायक कृष्णराय	गाउँको भद्र मानिस थियो।
(ज) शत्रुताको लामो	कथासङ्ग्रह हो।
(झ) शत्रु कथा	सम्बन्ध हुँदोरहेछ।
(ञ) कृष्ण रायले	चरित्रप्रधान कथा हो।

४. तलका प्रश्नहरूको १०० शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइराला को हुन्? उनको बाल्यकाल कसरी बितेको बुझिन्छ?

(ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका मुख्य प्रवृत्तिहरू के के हुन्?

(ग) शत्रु कथाको मुख्य उद्देश्य के हो ?

(घ) कृष्ण राय को हो? उसको स्वभाव कस्तो छ ?

(ङ) शत्रु कथाको परिवेश कस्तो छ?

५. तलका प्रश्नहरूको ३०० शब्दमा उत्तर लेख्नुहोस्

(क) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका परिचय दिनुहोस्।

(ख) विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका साहित्यमा पाइने मुख्य विशेषता के के हुन्?

(ग) सरल भाषामा 'शत्रु' कथाको विषयवस्तु (कथावस्तु) लेख्नुहोस्।

(घ) शत्रु कथाको नायक कृष्ण रायको चरित्र चित्रण गर्नुहोस्।

(ङ) शत्रु कथामा कस्तो परिवेशको चित्रण गरिएको छ?

-

९. सन्दर्भग्रन्थ

----

१. आचार्य, गिरिराज, **विश्वेश्वरप्रसाद कोइरालाका साहित्यिक विचारहरू** (सम्पा०),विराटनगरः जानुका पुस्तक , प्रकाशन,सन् १९८२

२. उपाध्याय, टङ्कनारायण र जोशी, वसन्तराज (सम्पा०), ***स्नातकीय नेपाली साहित्य***, शिलाङः नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशन समिति, सन्, २०१५

३. वेदालङ्कार, देवेन्द्रकुमार, **फ्रायड मनोविश्लेषण** (अनु०),दिल्लीः राजपाल एन्ड सन्स्, सन् १९७१

४. बराल, ईश्वर, **झ्यालबाट** (सम्पा.), काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९७२

५. भट्टराई, जयदेव, **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति**, काठमाडौं**:** नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान,सन् १९९४

६. लुइटेल, लीला, ***नेपाली फिक्सन पेपर- २ नेपाली नोबल,*** गुवाहाटी विश्वविद्यालयः दूर तथा खुला शिक्षा अध्ययन संस्थान, प्र०सं०, सन् २०१०

७. शर्मा, तारानाथ, **नेपाली साहित्यको इतिहास**, काठमाडौः सङ्कल्प प्रकाशन, सन् १९८२।

८. शर्मा, मोनराज र श्रेष्ठ दयाराम, **नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास**, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९८३।

९. Biography of B. P. Koirala, Audiopedia,(Nepali), 30 August 2020.

१०. B. P. Koirala,https://en.m.Wikipedia,org.

११. https://www.youtube.com/watch?v=k7t61Rxo3Aw

एकाइ ३

माछाको मोल

एकाइको संरचना

१९- **प्रस्तावना**
२०- **उद्देश्य**
२१- **कथाकार शिवकुमार राईको परिचय**
२२- **कथाकार शिवकुमार राईको कथागत प्रवृत्ति**
२३- **विभिन्न कोणबाट माछाको मोल कथाको विश्लेषण**
२४- **निष्कर्ष**
२५- **शब्दार्थ**
२६- **अभ्यास**
२७- **सन्दर्भसामग्री**

---

१. प्रस्तावना

शिवकुमार राई नेपाली कथा साहित्यका शिखर व्यक्तित्व एवं मौलिक कथालेखक हुन्। उनी मुख्य रूपमा मौलिक सामाजिक तथा यथार्थवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन्। ***माछाको* मोल** एउटा प्रशिद्ध सामाजिक यथार्थवादी कथा हो। कथाकार शिवकुमार राईका उत्कृष्ट सामाजिक यथार्थवादी कथाहरूमध्ये *माछाको मोल* एउटा हो। प्रस्तुत कथा उनको प्रथम प्रकाशित कथासङ्ग्रह **फ्रन्टियर**मा सङ्कलित रहेको छ। घटनाप्रधान प्रस्तुत कथा माछा मार्ने क्रियाकलापसँग यसको कथावस्तु जोडिएको छ। कथानायक रने माझीको एक्लो नीरस जीवनमा विधवा चियापसल्नीलाई भेटेपछि जीवनसाथी बनाउने उसको सुमधुर कल्पनाले डेरा हाल्छ। बाटोमा चिया पसल थापेर बसेकी ती यौवना विधवाको रूप लावण्यबाट मोहित भ[illegible]रजम गरेर सुखी गृहस्थी जीवन निर्वाह गर्ने उसको इच्छा हुन्छ। यसैले रातविरात, पानीझरी, भेलबाढी केही झैं नमानी आफ्नो ध्याउन्नमा लाग्छ। आफूले मारेका माछा खहरे खोलाको भेलले बगाएको देखेर बटुल्न पुगेको कथाको मुख्य पात्र रने पनि सोही भेलमा पत्तै नपाई बग्छ। यस प्रकार कथा चरम स्थितिमा पुगेको देखाइएको छ। प्रस्तुत अध्ययनमा शिवकुमार राईको परिचय, प्रवृत्ति, कथाकारिता, योगदान आदि र उनको प्रशिद्ध कथा ***माछाको मोल*** कथाको कथावस्तु, चरित्र चित्रण, परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यासको दृष्टिबाट विश्लेषण गरिएको छ।

---

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा शिवकुमार राईको जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित साहित्यिक कृतिहरूको परिचय प्राप्त गर्न सक्ने छन्। ***माछाको*** मो***ल*** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास स्पष्टसँग बुझ्न सक्ने छन्। विद्यार्थीहरूले यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको ***माछाको*** मो***ल*** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध तहका प्रश्नहरूका लिखित उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

---

३. कथाकार शिवकुमार राईको परिचय

शिवकुमार राईको जन्म पूर्व सिक्किमको पाक्योङ महकुमाअन्तर्गत रिनाक (रिनोक) भन्ने ठाउँमा २६ अप्रेल सन् १९१९, तदानुसार वि. सं. १९७६ वैशाख १७ गतेशनिबारको दिन पिता धोजवीर राई र माता नरमाया देवान राईको परिवारमा भएको हो। धोजवीर राई तिनताक रिनाक डाकघरका पोस्टमास्टरथिए। धोजवीर र नरमाया राईका तीन सन्तानहरूमध्ये शिवकुमार राई जेठा थिए। उनका दु□भा□अर्जुनकुमार र दुर्गाकुमार उनीभन्दा निकै अघि नै दिवङ्गत भ□सकेको जानकारी पा□छ।

शिवकुमार राई दुमी थरका राई हुन् र उनका पुर्खाहरू नेपालका खोटाङ जिल्लाका बासिन्दा थिए। पूर्व नेपालको पहाडी भूभाग भएको वर्तमान सगरमाथा अञ्चलमा पर्ने खोटाङ जिल्लाअन्तर्गत रावा खोला छेउछाउमा राईहरूको ठूलो किपट रहेको छ। उक्त उपत्यकालाई त्यहाँका बासिन्दाहरूले माकपा पनि भन्ने गरेको जानकारी पा□छ।त्यसैले दुमी भाषा बोल्ने दुमी थर भएका राईहरू आफ्नो परिचय दिँदा रावाखोले माकपाली राई भनेर दिने गर्दछन्। वास्तवमा यिनै रावाखोले माकपाली राईहरू शिवकुमार राईका वंशज हुन्। उनको मावली दार्जिलिङ जिल्लाको सुकेपोखरी ब्लकअन्तर्गत पर्ने मंगरजुङ चियाबारी-(नागरी टि. □)को ठूलो गाउँ हो । यसै ठाउँमा शिवकुमार राईको आमा नरमाया देवान राईले बी. एम. राईको परिवारमा जन्म ग्रहण गरेकी थि□न्। धोजवीर राईसित दाम्पत्य जीवनमा गाँसिएपछि उनी देवान थरबाट दुमी हुन पुगिन्।

पिता धोजवीर राई आफ्नो नोकरीको सिलसिलामा विभिन्न स्थानमा स्थानान्तर भ□रहनु परेको हुनालेशिवकुमार राईको शिक्षा-दिक्षा पनि विभिन्न स्थान र विभिन्न पाठशालामा सम्पन्न भएको देखिन्छ। तिब्बतको ग्याङसीबाट प्रारम्भिक शिक्षा शुरू गर्ने शिवकुमार राईले नागरी टि.□घूम, लेबोङ तथा कालेबुङका विभिन्न प्राथमिक पाठशालाहरूमा आफ्नो प्राथमिक तहको शिक्षा ग्रहण गरेपछि खरसाङको पुष्परानी रोय उच्च

विद्यालयमा तेस्रो श्रेणीमा भर्ना भइ छैटौं श्रेणीसम्म शिक्षार्जन गरे। कालान्तरमा दार्जीलिङको सरकारी उच्च विद्यालयबाट उच्च अङ्कसहित म्याट्रिक परीक्षा उत्तीर्ण गरी दार्जीलिङको सन्त जोसेफ्स् महाविद्यालयबाट आइ. ए. र कलकत्ताको सन्ट जेभियर्स कलेजबाट कला विषयमा स्नातक उत्तीर्ण गरे। कलकत्ताबाट स्नातक उत्तीर्ण गरेपछि आफ्नो कर्मथलो खरसाङ फर्केर आई यहाँको शैक्षिक, सामाजिक-सांस्कृतिक तथा राजनैतिक सङ्घ-संस्थाहरूसित घनिष्ठरूपले सम्बन्धित रही विभिन्न कार्यमा सरिक रहेका देखिन्छन्।

शिवकुमार राईले नेपाली साहित्यमा कथा, कविता, गीत-गजल र भजन उपन्यास, लेख-निबन्ध, रेडियो रूपक-फिचर, नाटक-एकाङ्की, अनुवाद आदि जस्ता विभिन्न विधा र क्षेत्रमा आफ्नो कलम चलाएका छन्। उनी आकाशवाणी खरसाङमा कार्यरत् रहँदा धैरै भन्दा धैरै साहित्य सिर्जना गरी विभिन्न रूपकका माध्यमबाट प्रसारण गरेको जानकारी पाउन्छ। हालसम्म उनका प्रकाशित कृतिहरू यस प्रकार रहेका छन्-

१.फ्रन्टियर (कथासङ्ग्रह, सन् १९५१),

२.यात्री (कथासङ्ग्रह, सन् १९५६),

३. खहरे (कथासङ्ग्रह, सन् १९७६),

४. वडाडिनर (कथासङ्ग्रह, सन् १९८७),

५. शिवकुमार राईका सात कथा (कथासङ्ग्रह, सन् १९९४),

६. डाकबङ्गला (उपन्यास, सन् १९५७),

७. डाँफेचरी (गीति खण्डकाव्य, सन् १९५४)

यसका अतिरिक्त ***हिमालचुली*** नेपाली दैनिक समाचार पत्रिकाको सम्पादन कार्य गरी नेपाली भाषा, साहित्य र नेपाली संस्कृतिको सम्बर्द्धन र विकासमा महत्वपूर्ण योगदान दिएका छन्। उनले आजीवन नेपाली भाषा-साहित्य र समाजको सेवा गरेवापत देश र विदेशका विभिन्न साहित्यिक सङ्घ-संस्थानहरूबाट विभिन्न पुरस्कार अनि सम्मानले सम्मानित र अभिनन्दित भइसकेका छन्। हालसम्म उनले प्राप्त गरेका साहित्यिक पुरस्कार र सम्मानहरू यस प्रकार रहेका छन्-

१. नेपालबाट **रत्नश्री स्वर्ण पदक** (सन् १९६८)
२. आकाशवाणी नयाँ दिल्लीबाट **रेडियो नाट्य लेखन पुरस्कार** (सन् १९७६)
३. साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीबाट (***खहरे*** कथासङ्ग्रहका निम्ति) **साहित्य अकादमी पुरस्कार** (सन् १९७८)

४. नेपाली साहित्य सम्मेलन, दार्जीलिङबाट **दियालो दुलिचन्द स्वर्ण पदक** (सन् १९७९)
५. सिक्किम साहित्य परिषद् , गान्तोकबाट **अगमसिंह गिरी स्मृति पुरस्कार**(सन् १९९४),
६. पारिजात स्मृति सङ्घ, सिलगढीबाट **पारिजात स्मृति पुरस्कार** (सन् १९९५)
७. उत्तर बङ्गाल केन्द्रिय प्रेस क्लबले **उत्तर बङ्गाल क□न्द्रिय प्र□पदक** (सन् १९८९)

शिवकुमार राई साहित्य लेखनका साथसाथै शिक्षण कार्य र राजनीतिसँग पनि संलग्न रहेका थिए। जीवन यात्राका प्रारम्भमा उनले पुष्परानी रोय मेमोरियल उच्च विद्यालयमा केही कालसम्म शिक्षण कार्य सम्पन्न गरे। त्यसपछि राजनीतितिर लागेर अखिल भारतीय गोर्खालिग पार्टीबाट पश्चिम वङ्गाल विधान सभामा विधायक निर्वाचित भए। डा. विधानचन्द्र रोयको मन्त्रीमण्डलमा उनी उप-श्रममन्त्री समेत भएर समाज, जाति र देशको निम्ति धेरै कार्य गरे। कालान्तरमा राजनीतिबाट सन्यासलिएपछि आकाशवाणी खरसाङ केन्द्रमा कार्यरत् हुन पुगे। आकाशवाणीबाट पनि अवकाश ग्रहण गरेपछि नेपाली दैनिक समाचार पत्रिका *हिमालचुली*को संयुक्त-सम्पादकको रूपमा रही एक दशकसम्म सम्पादन कार्य सम्हालेका थिए। उनको देहावसान खरसाङ डुमाराम सितलुबस्तीस्थित निजी वासस्थानमा २२ जुलाई १९९५ को दिन भयो।

----

४. कथाकार शिवकुमार राईको कथागत प्रवृत्ति

आधुनिक नेपाली कथाको विकासक्रममा शिवकुमार राईको स्थान र योगदान अति महत्त्वपूर्ण रहेको छ। सामाजिक र पारिवारिक सम्बन्ध र मूल्यहरूलाई आधार बनाई कथा लेख्ने नेपाली कथाकारहरूमा उनी प्रथम लहरमा उभिन पुग्छन्। सामाजिकता नै उनको कथालेखनको मूल पृष्ठभूमि रहेकाले सामाजिक कथाकारकै रूपमा उनी नेपाली साहित्य संसारमा बढी परिचित र प्रतिष्ठित छन्। आधुनिक नेपाली कथा-परम्पराको भुकभुके उज्यालोमा आफ्नो छुट्टै पहिचान बोकेर उदाएका कथाकारहरूमा गुरुप्रसाद मैनाली, पुष्कर शमशेर, बालकृष्ण सम, विश्वेश्वरप्रसाद को□ाला, रूपनारायण सिंह, शिवकुमार राई, □न्द्र सुन्दास आदि प्रमुख रूपमा देखा पर्छन्। यी कथाकारहरूमध्ये मैनाली र सिंहका कथालेखन शैलीबाट कथाकार शिवकुमार राईमा अत्याधिक प्रभाव परेको देखिन्छ। कथावस्तु ग्रहणका दृष्टिले कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली, रुपनारायण सिंह र शिवकुमार राई प्रायः एकै एकै किसिमका जस्ता देखिए पनि भाषिक शिल्प-संरचना र कथावस्तु-योजनाका दृष्टिले भने प्रत्येकमा आ-आफ्नै किसिमका शिल्प-शैलीगत भिन्नता, कथालेखनगत मूल्य-मान्यता र प्रवृत्तिगत विशेषताहरू रहेका देखिन्छन्।

युवाकालदेखि नै राजनैतिक चेतनाले ओत-प्रोत बनेका र कर्मठ राजनैतिककार्यकर्त्तासमेत भएकाले □फू बाँचेको समाजलाई उनले नजिकैबाट चिन्ने र बुझ्ने सुनौलो अवसर पाए। जसको फलस्वरुप सामाजिक धरातललाई □त्मसात् गरी समाजोन्मुखी कथाहरू लेख्न थाले। समाजमा यत्रतत्र देखिने र भेटिने विभिन्न साना-ठूला घटना-प्रसङ्गहरू तथा मान्छेको अन्तरप्रवृत्तिलाई कथामा प्रस्तुत गर्नु नै उनको कथालेखनगत विशेषता रहेको देखिन्छ। उनका अधिकांश कथाले स्थानीय नेपाली समाजको वास्तविक विवृत्ति दिने प्रयत्न राखेको देखिन्छ भने उनको सामाजिक उन्मुखता शहरिया परिवेशतिरको नभई ग्रामीण परिवेशतर्फ उन्मुख रहेको पा□न्छ।

□धुनिक नेपाली कथाको विकासमा *गोर्खा संसार* (सन् १९२६, देहरादुन) र *शारदा*(सन् १९३४, काठमाडौ) पत्रिकाको प्रकाशनले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ। नेपाली कथाको ऐतिहासिक विकासक्रमका सन्दर्भमा कथाकार शिवकुमार राईले □फूभन्दा अघि कसैले पनि मूल प्रवृत्ति नबनाएको रोमान्सेली प्रवृत्तिलाई □फ्ना कथाहरूमा सफलतापूर्वक प्रयोग गरेका छन्। उनका प्रारम्भिक कालका कथाहरूमा रोमान्सकै प्रबलता रहेको पा□न्छ। यस किसिमका उनका कथाहरूमा *स्मृति-चिह्न, मानिस, नूर आलम, शिल्पी, ज्यानमारा, प्र□का शहीद, प्रकृति-पुत्री, बालुका कण* □दि शीर्षक कथाहरूको नमोल्लेख गर्न सक्छौं। दोस्रो चरणतिर उनको कथालेखनको मूल प्रवृत्ति सामाजिक यथार्थवाद रहेको छ। जसअन्तर्गत *माछाको मोल, टीका, बाबु-छोरा, म तिनीद□खि बाँच्न चाहन्छु- म□□छिम□□सित, बाजी, जरज□□को सारी, छाता, कस्तो मानिस, हीराको हार, कुकुर, साहित्यिक* □दि शीर्षक कथाहरूलाई लिन सकिन्छ। यस कालावधिका कथामा रोमान्सको बहुलता, सामाजिक परिवेशको प्रयोग, निम्न र निम्नमध्यमवर्गीय नेपाली समाजको यथावत् चित्रण, घटनाको करुणामय दुःखात्मक अन्त्य, भाव-परिमण्डलको प्रयोग, स्थानीयताको छाप □दि जस्ता प्रवृत्तिगत विशेषताहरू मुख्य रूपमा देखिन्छन्। कथाकार शिवकुमार राईका समग्र कथालाई विषय र भावगत प्रवृत्ति तथा प्रस्तुतिगत □धारमा यस प्रकार वर्गीकरण गर्न सकिन्छ- सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति, ऐतिहासिक यथार्थवादी प्रवृत्ति, स्वच्छन्दतावादी र रहस्यमूलक प्रवृत्ति, हास्य-व्यङ्ग्यात्मक प्रवृत्ति।

कथाकार गुरुप्रसाद मैनाली, रूपनारायण सिंह, बालकृष्ण सम, पुष्कर शमशेर र शिवकुमार राईका कथाहरू कथ्यवस्तु-प्रयोग र वस्तु-तत्त्व ग्रहणका दृष्टिले एकै एकै किसिमका जस्ता देखिए पनि गृहीत वस्तु-योजना, कथागत शिल्प-संरचनाका दृष्टिले प्रत्येक कथाकारका □-□फ्नो लेखनगत मान्यता र प्रवृत्तितथा प्रविधिगत विशेषताहरू रहेका भेटिन्छन्। कथ्यवस्तुको □धारस्रोत र भाषिक प्रयोगका दृष्टिले कथाकार मैनालीका कथालेखनभन्दा शिवकुमार राईको कथालेखन अझ अधिक उर्वर र विकसित रहेको स्पष्ट देखिन्छ। □तिहासपरक स्रोतबाट कथ्यवस्तु ग्रहण गरी लेखिएका उनका पाँचवटा कथाहरू *फ्रण्टियर, नूर आलम, प्र□का शहीद, तिब्बतको हुलाक पथ र चुनारगढकी बन्दिनी*-ले उनलाई ऐतिहासिक कथाकारको रूपमा पनि परिचित गराएको छ। ऐतिहासिक भनिएका यी कथाहरूमा पनि गृहीत ऐतिहासिक वस्तुतत्त्व केवल बाहिरी □वरणको रूपमा मात्र रहेको छ तर कथाहरूको वास्तविक वस्तुस्थिति भने सामाजिक र रोमान्टिक प्रकृतिकै देखिन्छन्। यी ऐतिहासिक दरिएका

पाँचवटा कथाहरूबाहेक हालसम्म प्राप्त चवालिस वटा कथाहरूमध्ये अधिकांश कथाको वस्तुस्रोत आफू बाँचेको युगीन समाजको यर्थाथमूलक अनुभव नै मुख्य रहेको भेटिन्छ। केही केही कथाहरूमा भने रागात्मक सौन्दर्य र रहस्य-रोमाञ्चक विषयवस्तुलाई पनि कथाको वस्तुस्रोत बनाएको पाइन्छ।

वस्तुतःशिवकुमार राईका धेरजसो कथाहरूमा गाउँले जीवन नै वस्तु-जगत् रहेको छ। गाउँले जीवनको सरलता र निश्छलता उनका कथा प्रायःसबैजसो कथामा पाइन्छन्। अतः उनको कथाको परिवेश मुख्यतः गाउँ नै भएकाले आफ्नै परिवेश वरिपरिको नेपाली जन-जीवनलाई कथाको आधारस्रोत बनाएका छन्। यसै अनुरूप उनले सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य र मान्यताका उत्कृष्ट कथाहरू लेखेका छन्।कथाकार रूपनारायण सिंहका कथाहरू शहरिया र स्तरीय जीवनको प्रत्याङ्कन थियो भनेशिवकुमार राईका सामाजिक कथाहरू ग्रामीण र नेपाली जातीय जीवनको यथार्थ चित्रण बनेको देखिन्छ।

---

५. विभिन्न कोणबाट माछाको मोल कथाको विश्लेषण

कथाशिल्पी शिवकुमार राईरचित सामाजिक विषयप्रधान *माछाको मोल* शिरोनामित कथालाई विभिन्न कोण, प्रवृत्ति र प्रविधि, शिल्प-संरचनागत आधार तथा कथ्यवस्तु-प्रयोग र वस्तुविधानका परिधिबाट गहकिलो अध्ययन-अनुशीलन गरी वस्तुनिष्ठ मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ। यस क्रममाप्रस्तुत कथाको वस्तु-प्रयोग, पात्र-चरित्र चित्रण, परिवेश, उद्धेश्य, दृष्टिबिन्दु-प्रयोग, भाषाशैलीय विन्यासका आधारमा विमर्श गरी सङ्क्षेपमा मूल्याङ्कन गर्ने जमर्को गरिएको छ।

(१) कथावस्तु (विषयवस्तु)

कथाकार शिवकुमार राईका उत्कृष्ट सामाजिक यथार्थवादी कथाहरूमध्ये माछाको मोल एउटा हो। प्रस्तुत कथा उनको प्रथम प्रकाशित कथासङ्ग्रह **फ्रन्टियर**मा सङ्कलित रहेको छ। घटनाप्रधान प्रस्तुत कथा माछा मार्ने क्रियाकलापसँग यसको कथावस्तु जोडिएको छ। कथानायक रने माझीको एक्लो नीरस जीवनमा विधवा चियापसल्नीलाई भेटेपछि जीवनसाथी बनाउने उसको सुमधुर कल्पनाले डेरा हाल्छ। बाटोमा चिया पसल थापेर बसेकी ती यौवना विधवाको रूप लावण्यबाट मोहित भएरजम गरेर सुखी गृहस्थी जीवन निर्वाह गर्ने उसको इच्छा हुन्छ। यसैले रातविरात, पानीझरी, भेलबाढी केही झैं नमानी आफ्नो ध्याउन्नमा लाग्छ। आफूले मारेका माछा खहरे खोलाको भेलले बगाएको देखेर बटुल्न पुगेको कथाको मुख्य पात्र रने पनि सोही भेलमा पत्तै नपाई बग्छ। यस प्रकार कथा चरम स्थितिमा पुगेको देखाइएको छ।

माछा मारेर जीविकोपार्जन गर्ने परम्परा हाम्रो समाजमा अघि कहिल्यै थिएन। नेपाली रने माझी(जालहारी)को साहित्यिक पूर्वज हाम्रो भारतीय नेपाली साहित्यमा यसअघि कतै देखा परेको भेटिँदैन। रनेको दुःख-कष्ट, आशा-आकांक्षा, हर्ष-अमर्ष, नियति र प्रारब्ध आफ्नै किसिमको र स्थानीय जनजीवनसँग मिल्ने किसिमको देखिन्छ। यस कथालाई यथार्थमूलक बनाउन कथाकार शिवकुमार राईले सक्दो कोशिश गरेका छन्। कथाकार राई पहाडी अञ्चलमा बग्ने खहरे खोलाको बर्खे स्थिति र डरलाग्दो अवस्थाको चित्रण-वर्णन गर्न अत्यन्त सफल बनेका छन्।

(२) चरित्र चित्रण(सहभागी)

यस कथामा अत्यन्त थोरै पात्रहरूको उपस्थिति रहेको देखिन्छ। थोरै पात्रहरूमध्ये रने प्रमुख चरित्र हो। कथाको केन्द्रीय पात्र जालहारी रनेकै वरिपरि अन्य केही सहयोगी र गौण पात्रहरूले आ-आफ्नो सानो ठूलो भूमिका निर्वाह गरेका छन्। यस कथामा रने माझी र चिया पसल्नी यी दुई पात्र मञ्चीय र बद्ध पात्रका रूपमा उपस्थित छन् भने अन्य सबै गौण र स्पर्श पात्रका रूपमा मात्र आएका छन्। कथाको मूल पात्र रने जसको अनुमानित उमेर ३०-३२ वर्ष जति देखाइएको छ। रने ग्रामीण असाक्षर अत्यन्त निम्न आर्थिक स्थिति भएको वर्गीय पात्र हो। उसका पनि समाजमा अरूका जस्तै सानोतिनो भएपनि झुप्रो वा कटेरो बनाउने र दुलही भित्र्याएर आनन्दको जीवन बिताउने मनभरी सपनाहरू छन्। यिनै सपना र कल्पनाहरूला साकार रूप दिन रने दिनरात भोकतिर्खा नभनी आफ्नो काममा निरन्तर लागेको देखिन्छ। बर्खा यामको खहरे खोलामा रूजीभिजी, नाना प्रकारको दुःखकष्ट सहेर आफूले हाँकेको र ताकेको कुरो प्राप्त गर्न काममै तल्लिन रहन्छ। सानैमा आफ्नो जन्म दिने बाबु-आमा सबै गुमाइसकेकाले रने एक्लो जीवन निर्वाह गरिरहेको छ। यसैले ऊ परिवारको एक्लो मानिस हो। उ खोलामा माछा मारी नजिकैको सानो बजारमा बेची आफ्नो रूखोसुखो जीवन चलाउँछ। उसको जीविकाको प्रमुख साधन भनेको नै नदीमा माछा मार्नु र त्यसलाई बजारमा पुऱ्याइसस्तो दाममा बेच्नु हो। रने दिन दिनै कमाएर जीवन चलाउने खालको अत्यन्त निम्नवर्गीय पात्र हो। रने आफ्नै कमाइले जोडेको सानो कटेरोमा कल्पित छोरो गोरे र स्वास्नी गोरेकी आमासँग आनन्दपूर्वक दिनहरू बिताएको दिवास्वप्न देख्छ। यस अर्थमा उ कल्पनाशील, उत्साही र आशावादी जीवन्त चरित्र पनि हो। यस कथामा निर्जीव पात्रका रूपमा बर्खे यामको उर्लंदो खहरे खोलाको कार्यकारी भूमिका अत्यन्त महत्त्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।

माछा बेच्न बजारतिर लाग्दा बाटोमा सानो चिया पसल थापेर आफ्नो गुजारा चलाइरहेकी लगभग पच्चीस-तीस वर्ष पुगेकी एउटी विधवासित उसको भेट र परिचय हुन्छ। त्यस चिया पसल्नीसित बातचित गर्दा उनको श्रीमान परलोक भए पनि सासु र ससुरा भने शहरमा बस्दै आएको जानकारी प्राप्त गर्छ। ससुराले माया गरे पनि सासुको सधैँको कचकच सहनु नसकेर यसरी बाटोको किनारमा सानो चियापसल थापेर जीवन निर्वाह गरेको कुरा रनेले बुझ्छ र मनमा त्यस विधवाप्रति प्रेमभाव जाग्छ। दुःख पाएकी त्यस विधवासित घरजम गर्न पाए हाम्रो जीवन सुखसित बित्ने थियो भन्ने कल्पना गर्छ। उसले स्वास्नी र उनीहरूबीचको छोरो काले र आफ्नो पौरखले बनाएको

सानो कटेरो वा छाप्रामा स्वास्नीसित बसेर चिया पिएको सुखद कल्पना समेत गर्छ। त्यस पसल्नीलाई विहे गर्नभन्दा पहिले बस्नका लागि सानोतिनो भए पनि कटेरो बनाउनका निम्ति पैसा जोगाड गर्न उ रातबिरात नभनी बर्खे खोलामा आएको भेलको समेत प्रवाह नगरी माछा मार्न थाल्दा उसको जीवनलीला नै समाप्त भएको देखाइएको छ।

अतः प्रस्तुत कथामा रने एकमात्र नामधारी पात्र हो। चियापसल्नी विधवा युवती, शहरमा हुने सासु-ससुरा, रनेका माछा किन्ने र चिया पसलमा आउने ग्राहकहरू, रनेले आफ्नो कल्पनालोकमा जन्माएको सानो टुकुलटुकुल हिँड्ने छोरो गोरे र गोरेकी आमा, विधवाका स्वर्गे भएका लोग्ने सबै नै अनामित पात्रहरू हुन्। चिया पसल्नी विधवा बाहेक अन्य सबै नेपथ्य र गौण पात्रका रूपमा रहेका छन्।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु

शिवकुमार राईका कथामा प्रकृतिका विविध रूप अर्थात् प्रकृतिको बाह्य र आन्तरिक स्थितिको अत्यन्त सुन्दर, मनोरम, यथार्थिक र मार्मिक चित्रण-वर्णन गरिएको पाइन्छ। उनले आन्तरिक प्रकृति अर्थात् मानव मनका सुख-दुःख, आँसु-हाँसो, हर्ष-अमर्ष, पीर-व्यथा आदिको प्रस्तुति दिँदै प्रकृतिको बाह्य रूपमा बादल, झरी, वर्षा, आँधी-बेही आदिलाई समान स्थान दिएका छन्। यसका अतिरिक्त मानव प्रकृति र भौगोलिक वा बाह्य प्रकृतिको सम्बन्ध देखाउँदै मान्छेका सुखद् स्थितिमा प्रकृतिको पनि सौम्य रूप र दुःखद अवस्थामा प्रकृतिको पनि भयावह रूपको चित्रण गरिएको छ। उनको कथामा शहरिया जीवनको चित्रणभन्दा ग्रामीण परिवेशको चित्रण बढी पाइन्छ। कथामा प्रयुक्त प्राकृतिक परिवेशलाई समयचेतनाका आधारबाट पनि हेर्न सकिन्छ। समयचक्र अर्थात् वार्षिक चक्रमा मौसम र दैनिक चक्रमा बिहान, दिँउसो र रातको समयलाई आधार लिन सकिन्छ। कथाकार राईले प्रकृतिकै माध्यमबाट आफ्ना कतिपय पात्रको मानसिक अवस्थाको चित्रण गरेका छन्।

प्रस्तुत कथामा कुनै पहाड़ी अञ्चलको परिवेशलाई देखाइएको छ। कथाको परिवेश पूर्णरूपमा ग्रामीण प्रकृतिको रहेको छ। कथाका पात्रहरू गाँउले भाषा र बोली बोल्छन्, बोलीमा स्वाभाविकता र यथार्थ छ। भनाइमा विश्वासनीयता झल्किन्छ। आञ्चलिक परिवेश अनुरूप ग्रामीण कथ्य भाषाको प्रयोगले यो कथा अत्यन्त प्रभावकारी, रोचक र मर्मस्पर्शी बन्न पुगेको छ। यस कथामा तृतीय पुरुष कथात्मक सर्वदर्शी दृष्टिबिन्दुको प्रयोग गरिएको छ। यसमा सूक्ष्म दृश्यात्मक र विवरणात्मक अवलोकन पद्धतिका साथै कतै स्मृत्यालोक र कतै पूर्वाभास जस्ता शिल्पप्रविधिको समेत प्रयोग भएको देखिन्छ। यसका अतिरिक्त दृश्य-विधानअन्तर्गत ठाउँ-ठाँउमा संवाद र मनोवादको उपयोग गरिएको भेटिन्छ। प्रस्तुत कथामा कुनै एउटा पहाड़ी खहरे खोला अर्थात् सानो नदीसित मानिसको जीवनको अस्तित्व जोडेर देखाउन खोजिएको छ। कथामा नदीको छेउछाउको प्राकृतिक परिवेशबाट थालिएर सोही परिवेशको चित्रणमा टुङ्गिएको देखाइएको छ। यस कथामा आशा-निराशा, दुःख-सुख तथा लाभ-हानी जस्ता मानव जीवनमा आइपर्ने विभिन्न अवस्था र मर्मस्पर्शी चित्र उतारिएको पाइन्छ। अतः प्रस्तुत कथाले

मानवीय मूल्य अर्थात् सामान्य मानिसकोमोल माछाको मूल्यजति पनि नभएको तथ्य अघि सारेको छ।वस्तुतः यस कथाले जीवनको मूल्यहीनताप्रति मर्मस्पर्शी ढङ्गमा प्रहार गर्न सफल बनेको छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

शिवकुमार राईको प्रस्तुत माछाको मोल शीर्षक कथालाई भाषिक शिल्प-शैलीका दृष्टिले अध्ययन-विश्लेषण गर्दा नेपाली कथाको क्षेत्रमा उनको विशिष्ट स्थान रहिआएको छ। उनका कथामा नेपाली भाषाको मानक रूप र पात्रगत कथ्य रूप दुवैको सन्तुलित प्रयोग गरिएको भेटिन्छ। कथामा पात्रहरूबीच कुराकानी गराउँदा कथ्य भाषाको प्रयोग गरी छोटाछरिता संवादद्वारा कुनै खास अञ्चल विशेषमा बोलिने स्थानीय कथ्य बोलीको समेत प्रयोग गरिएको पाइन्छ। पात्रको चरित्र, स्तर, मानसिकता र उमेर अनुसार कथामा संवादको प्रयोग, कतै-कतै उखान टुक्का तथा भाषालाई जनपक्षीय बनाउन लोकोक्तिको समेत प्रयोग गरेको छन्। उनको कथामा प्रयुक्त भाषाओज र मार्धुय गुणले सम्पन्न रहेको देखिन्छ साथै जन साधारणको जिब्रोमा भिजेको र सबै वर्ग र तहकाले बुझ्न सक्ने किसिमको छ। प्रस्तुत कथामा भाषालाई अझ सरल, सुमधुर तथा आकर्षक तुल्याउन क्रियायुक्त र क्रियामुक्त पदावली, संस्कृत तत्सम्, तद्भव, आगन्तुक लगायत नेपालीकै ठेट र झर्रा शब्दहरूको प्रशस्त प्रयोग गरेको छन्। यसका अतिरिक्तअनुकरणात्ममक र पूर्णद्वित्वतथा लोक प्रचलित कथ्य शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको भेटिन्छ।

प्रस्तुत कथामा अकस्मात्, निस्तब्ध, विषादपूर्ण, विश्रृङ्खल, मर्माछिन्न, अभिलाषा, आकांक्षा, स्फूर्ति, विस्मृति, ईर्ष्या, स्तब्ध, विषाद्, विकराल, नीरवता, निमित्त, उदण्ड, शिखा, प्रलय, भीमनाद, गृहस्थी, आदि तत्सम् शब्दहरूका साथै तिर्खा, माते, लोग्ने, पर्खाल, सपना, दौरा, झुप्रो, टुकी तद्भव शब्दहरूको यथासक्य प्रयोग गरिएको छ। यसका अतिरिक्तएकातिर अगेना, ठेली, अस्कोट, पुल्ठो,जोई, हुटले जस्ता लोकप्रचलित कथ्य शब्द अनि अर्कातिर नीलडाम,दर्के पानी, कटेरो, लछारो, दश मोहर, गोब्रेदहे, बाँसको धिरी, झुत्ता, पिंढी, सुकुल आदि नेपाली ठेट वा झर्रा शब्दहरू प्रयोग गरिएको भेटिन्छ।यस कथामा टुकुटुक, मुसुमुसु, निथ्रुक्क, खप्याकखुप्टुक, भुलुक-भुलुक, झिलिक्क, झ्वाम्म,पलाक-पिलिक आदिजस्ता अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगका साथसाथै हृदयमा आगोको गर्मी, आशाले गहिरो जरा हाल्नु, यौवनको प्रलयकारी शिखा, तरूण प्राण, बादलबाट आँशु खस्ला-खस्ला जस्तो हुनु, स्मित अनुहार, मनलाई छोएको र ताकेको कुरा, कालो मेघ, गम्भीर शून्शान आदि क्रियायुक्त र क्रियामुक्त पदावलीको प्रयोगले कथामा स्वाभाविकता र रोचकता थपेको छ। अतः प्रस्तुत माछाको मोल कथामा तत्सम्, तद्भव, अनुकरणात्मक तथा द्विरूक्ति विधिद्वारा निर्मित शब्दहरू, पदावली वा उखान-टुक्का र लोकोक्तिको प्रयोगले भाषिक शिल्पशैली निर्माणमा विशेष महत्त्व राखेको देखिन्छ।

---

५. निष्कर्ष

माछाको मोल शीर्षक कथा मानवजीवनको हीनता र विपन्नताको अर्न्तकथा हो। यस कथा सामाजिक परिस्थिति र प्रकृतिको दुर्नियतिले क्षतविक्षत बनाएको त्रासदीय जीवनको अर्न्तव्याथालाई सहज ढङ्गमा प्रस्तुत गरिएको छ। कथामा रनमाझीको कारूणिक जीवन-चित्रणलाई जीवन्त रूपमा उतारिएको छ। यस कथाको प्रमुख पुरुष पात्र रनलाई आफूले हजार दुःख-कष्ट बहेर खोलाबाट पक्रेर ल्याएको माछाको मोल अलिक बढी नै हुनु पर्ने मान्यता छ। अतःसुसङ्गठित कथ्यवस्तु-योजना, यथार्थ पात्र-चरित्र चित्रण, वस्तु र पात्र-चित्रणअनुरूप भाषाशैलीको प्रयोग, आन्तरिक र वाह्य दुवै प्रकारको परिवेश-योजना पाइने हुँदा माछाको मोल कथालाई कथाकार शिवकुमार राईको एउटा सफल र उत्कृष्ट सामाजिक यथार्थवादी कथाको रूपमा मूल्याङ्कन गर्न सकिन्छ।

---

६. शब्दार्थः

विद्वेष	-	आपसी मनमुटाव, वैरभाव, शत्रुता, विरोधको भाव, द्वेष, ईर्ष्या, डाह
प्रतिध्वनित	-	टाढासम्म पुगी फर्केर आएको ध्वनि, गुञ्जन, गुञ्जाइ, आवाज घन्कने किसिम
गर्जन	-	मेघको गड्याङगुडुङ, ठुलो स्वरले कराउँदाको ध्वनि, गर्जदाको आवाज
छाप्रो	-	खर वा परालले छाएको सानोतिनो घर, झोपडी, बस्नलाई बनाएको कुटी
घरुवा	-	वरिपरि डिल पारी बिचको पानी उल्झेर माछा मार्न वा समात्न बनाएको ठाउँ,
दोभान	-	दुई नदीको सङ्गम स्थल, दुईतिरबाट बगेर आएका नदीहरू मिसिएको ठाउँ,
स्मृति	-	सम्झना, स्मरण, हेक्का
विस्मृति	-	विस्मरण, बिर्साइ, भुलाइ
स्वप्न-प्रदेश	-	सपनाको देश, काल्पनिक कुनै भूभाग
निस्तब्धता	-	सुनसान अवस्थाको भाव, सन्नाटा, चकमन्याइ
पुल्ठो	-	रातबिरात बाटो हिँड्नलाई काठबाँसमा लुगा बटारेर बनाइने ठूलो बत्ती
शिखा	-	आगो वा बत्तीको ज्वाला, मुजुर वा डाँफे आदिको सिउर,
विकराल	-	डरलाग्दो, भयङ्कर, भीषण, ज्यादै ठूलो, उग्र, प्रचण्ड

विषाद	-	सोचेको, चाहेको वा आशा गरेको नहुँदा र नपुग्दा हुने दुःख, खिन्नता, नैराश्य भाव, दिक्दारी, बिस्मात
पर्खाल	-	ढुङ्गाको गारो लगाएर अग्लो पारी बारिएको बार वा गारो
जीवन सङ्गिनी	-	जीवन भरका लागि गरिने साथी, लोग्नेका लागि स्वास्नी
गृहस्थी	-	परिवार, गृहस्थ, घरबार गेरेर बस्ने व्यक्ति
गार्हस्थ्य जीवन	-	गृहस्थ हुनाको भाव, गृहस्थीहरूले गर्नुपर्ने आचरण वा धर्मकर्म
नीलडाम	-	ठक्कर लागेर रगत बाहिर निस्कन नसकी शरीरको भित्रभित्रै पर्ने निलो दाग
मोहर	-	चाँदीको मुद्रा, सिक्का,
अभिलाषा	-	कुनै विषय वा वस्तुप्रति तीव्र चाहना, इच्छा वा कामना
प्रलयकारी	-	सर्वनाश, विध्वंश वा संहार गर्ने काम, प्रलय गर्ने
पारखी	-	पारख गर्ने, असल वा कमसल वा गुण-दोष छुट्याउने, जाँचकी
विश्रृङ्खल	-	श्रृङ्खलाविहीन, आफूखुशी हुने स्वभाव
स्फूर्ति	-	शरीरमा आउने हौसला नयाँ काम गर्ने जोश र जाँगर, फुर्ती
मेघाच्छन्न	-	मेघ वा बादलले आकाश ढाकिएको, बादलडम्म लागेको
भीमनाद	-	डरलाग्दो गर्जन, भयानक वा भयङ्कर आवाज
आंकाक्षा	-	इच्छा, मनोकामना,
अठोट	-	पक्कासँग गरिएको निधो वा ठहर, निर्णय,
ढडिया	-	माछा समात्ने काममा प्रयोग गरिने पासो वा खोर, एक किसिमको खुँगा
विसङ्गति	–	नमिल्दोपन, बेमेलपन वा नमिलेको, असङ्गति
अकस्मात	–	अपर्झट, एकाएक, अचानक

७.अभ्यास

---

१. तल दिइएका प्रश्नहरूका एक-एक वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) कथाकार शिवकुमार राईको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?

(ख) शिवकुमार राई कुन कृतिका लागि साहित्य अकादमी पुरस्कारले विभूषित भए?

(ग) शिवकुमार राईलिखित उपन्यास र खण्डकाव्यको नाम के के हुन्? लेख्नुहोस्।

(घ) शिवकुमार राईको पहिलो कथा कहिले र कुन पत्रिकामा छापिएको थियो?

(ङ) शिवकुमार राईले कुन कथाकानिम्ति रत्नश्री स्वर्णपदकपाएका थिए?

(च) शिवकुमार राईका कतिवटा कृतिहरू प्रकाशित छन् ?

(छ) माछाको मोल शीर्षक कथा उनको कुन सङ्ग्रहमा सङ्गृहीत रहेको छ?

(ज) रने कस्तो किसिमको चरित्र हो?

(झ) 'माछाको मोल' कथाको परिवेश कस्तो रहेको छ?

(ञ) कुन कृतिका निम्ति उनी साहित्य अकादमी पुरस्कारले सम्मानित भए ?

२. तल दिइएका वाक्यमा रहेका रित्ता ठाउँलाई उचित शब्द खोजेर पूरा गर्नुहोसः

(क) शिवकुमार राई सफल कथाकारका साथै---------------- पनि हुन्।

(ख) शिवकुमार राईको प्रथम कथाकृति---------------------- मा प्रकाशनमा आएको थियो।

(ग) शिवकुमार राईको कथालेखनमा --------------- विविधता रहेको देखिन्छ।

(घ) *आज त्यसको शरीरमा --------------, हृदयमा उल्लास ।*

(ङ) यस कथामा मानक एवं ------------------- भाषाको प्रयोग गरिएको छ।

(च) रन ------------------- एउटा प्रमुख पात्र हो।

(छ) *रने बाँसको धिरीमा माछाको झुत्ता लगाएर ------------ हिँड्यो।*

(ज) प्रस्तुत कथामा----------- पात्र-चरित्रको उपस्थिति रहेको पाइन्छ।

(झ) उसमा धैर्य धारण गर्ने ----------------- पनि छ।

(ञ) रनले फेरि एकचोटी जाल घुमाएर ------------- दहमा फ्याँक्यो।

३. तल दिइएका खण्ड 'क' का वाक्यलाई खण्ड 'ख' सित जोडा मिलाउनुहोस्-

खण्ड क	**खण्ड ख**
(क) शिवकुमार राईको जन्म	राजनीतिमा पनि संलग्न रहेका थिए।
(ख) शिवकुमार राई कुनै समय	पहाडी जनजीवनको चित्रण पाइन्छ ।
(ग) फ्रण्टियर कथा सङ्ग्रह	सानो झुप्रो बनाउने सपना सजाएका थिए।
(घ) शिवकुमार राईको कथामा	पाँचवटा कथाकृतिहरू प्रकाशित छन्।
(ङ) माछाको मोल कथामा	थोरै पात्रहरूको उपस्थितिरहेको पाइन्छ।
(च) शिवकुमार राईका हालसम्म	एक जना प्रतिभाशाली साहित्यकार हुन्।
(छ) माछाको मोल कथा	शिवकुमार राईको पहिलो प्रकाशित कथा कृतिहो।
(ज) रनले अलिकति धन सञ्चय गरेर	साहित्य अकादमी पुरस्कार पाएका हुन्।
(झ) सामाजिकता नै कथाकार	रिनाक(सिक्किम)-मा भएको हो।
(ञ) शिवकुमार राईले लेखेका कथाकृतिका निम्ति	शिवकुमार राईको कथागत मूल विशेषता हो।

४. तलका प्रश्नहरूको १०० शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) शिवकुमार राईको बाल्यकाल कहाँ र कसरी बितेको थियो?

(ख) शिवकुमार राईका मुख्य कथागत प्रवृत्तिहरू केके हुन्?

(ग) 'माछाको मोल' कथाको परिवेश-योजना कस्तो रहेको छ?

(घ) रने को हो? उसले कसरीर किन आफ्नो ज्यान गुमायो?

(ङ) उनले साहित्य अकादमीबाहेक अन्य कुन कुन पुरस्कार पाएका थिए ?

५. तलका प्रश्नहरूको 300 शब्दमा उत्तर लख्निुहोस्-

(क) शिवकुमार राईका कथागत मुख्य प्रवृत्तिहरू केके हुन्?

(ख) शिवकुमार राईका कथामा पाइने शिल्पशैलीगत मुख्य विशेषताहरू केके हुन्?

(ग) माछाको मोल कथामा कस्तो परिवेशको चित्रण गरिएको छ?

(घ) रने पात्रको चरित्र चित्रण प्रस्तुत गर्नुहोस्‌।

(ङ) माछाको मोल कथामा कतिजना पात्रहरू प्रत्यक्ष रूपमा उपस्थित रहेका छन्?

८-सन्दर्भग्रन्थ

---

१. बराल, ईश्वर(सम्पा.), **झ्यालबाट,**काठमाडौःसाझा प्रकाशन, सन् १९९१

२. शर्मा, चन्द्र (सम्पा.), **शिवकुमार राई स्मृतिग्रन्थ,** खरसाङः शिवकुमार राई स्मृति अकादमी, सन् १९९८

३. प्रधान, प्रेम र ग्याल्पो लामा, **शिवकुमार राईः कृति अध्ययनहरू,** खरसाङः अरूगी संस्थान, सन्२००१

४. छेत्री, राजकुमार(सम्पा.), **शिवकुमार राई-रचना सञ्चयन,** नयाँ दिल्लीः साहित्य अकादमी, सन् २०१२

५. छेत्री, राजकुमार, **सिर्जनाको समावलोकन,** दार्जिलिङः गामा प्रकाशन, सन् २००९

६. श्रेष्ठ, अविनाश (सम्पा.), **आधुनिक भारतीय नप्गिली कथा,** काडमाडौःसाझा प्रकाशन, सन्२००७

७. छेत्री, राजकुमार, **अवलोकन अवबोधन,** दार्जिलिङः मनमाया प्रकाशन, सन् २०११

८. https://www.youtube.com/watch?v=xP-2CNtR5cY

९. https://www.youtube.com/watch?v=YToYT99ixHY

एकाइ ४

रातभरि हुरी चल्यो

एकाइको संरचना

१.प्रस्तावना

२.उद्देश्य

३.कथाकार इन्द्रबहादुर राईको परिचय

४. इन्द्रबहादुर राईको कथागत प्रवृत्तिः

५. विभिन्न कोणबाट रात भरि हुरी चल्यो कथाको विश्लेषण

६. निष्कर्ष

७. शब्दार्थ

८. अभ्यास

९. सन्दर्भसामग्री

---

१. प्रस्तावनाः

इन्द्रबहादुर राई भारतीय नेपाली साहित्यका शिखर व्यक्तित्व हुन्। उनका एउटा उपन्यास, तीनवटा कथासङ्ग्रह अनि बाह्रवटा समालोचनात्मक पुस्तकहरू प्रकाशित छन्। उनी मुख्य रूपमा आख्यानकार र वरिष्ठ समालोचकका रूपमा परिचित छन्। इन्द्रबहादुर राई सन् १९५९ मा प्रकाशित ***रातभरि हुरी चल्यो*** शीर्षकको कथाबाट नेपाली कथा साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन्। नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने राई प्रशिद्ध सामाजिक यथार्थवादी-प्रयोगवादी कथाकार हुन्। इन्द्रबहादुरले राई सामाजिक, आयामेली र लीलालेखनसँग सम्बद्ध कथाहरू पनि सिर्जना गरेका छन्। सामाजिक कथालेखनबाट आफ्नो कथायात्रा थालेका राईले पछि लीला लेखनका नौला नौला बान्कीहरू प्रयोग गरी कथा लेखनमा सिद्धहस्त छन्। यिनले आयामेली कथाहरूमा जीवनलाई लम्बाइ र चौडाइका साथै गहिराइमा पुगेर यथार्थ खोज्ने प्रयास गरेका छन्। **रातभरि हुरी चल्यो** कथामा संसारको कुनै पनि ठाउँ प्राकृतिक विपत्ति तथा प्रभावबाट मुक्त नभएकाले मान्छेले प्राकृतिक विपत्तिबाट भागेर होइन सङ्घर्ष गरेर जीवनयापन गर्नुपर्दछ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ।

----

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा इन्द्रबहादुर राईको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिका बारेमा जान्ने छन्। उनको **रातभरि हुरी चल्यो** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास बुझ्न सक्ने छन्। यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **रातभरि हुरि चल्यो** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूका उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

----

२. कथाकार इन्द्रबहादुर राईको परिचय

पिता रणवीर राई र माता हस्तमाया देवानका कोखबाट ३ फेब्रुअरी सन् १९२७ का दिन जन्म लिएका इन्द्रबहादुर राईले विद्यार्थीकालदेखि आख्यानलेखन प्रारम्भ गरेका हुन्। राई सातौँ श्रेणीमा अध्ययनरत छँदा नै एउटा सिङ्गो उपन्यास लेखी सिध्याएर आफ्ना सहपाठीहरू माझ चर्चित बनिसकेका थिए । उनको त्यो उपन्यासको पाण्डुलिपि एकजना साथीले लगेर नफर्काएकाले हरायो भन्ने कुरा उत्तम कुँवरले इन्द्रबहादुर राईसँग लिएको अन्तर्वातामा उल्लेख गरेका छन् (कुँवर, सन् १९८० : २५६)। यसपछि उनले दार्जिलिङबाट निस्कने 'सेवक', 'माता' र 'छात्र' हस्तलिखित पत्रिकाबाट आफ्ना प्रारम्भिक साहित्यिक लेखहरू प्रकाशित गरेका थिए। सन् १९४५ मा दार्जिलिङमा आयोजित 'रामकृष्ण कथा प्रतियोगिता' मा राईले लेखेको कथाले प्रथम पुरस्कार पाएको थियो। राईले प्रथम पुरस्कार प्राप्त गरेको कथा पनि हराएको बुझिन्छ। यसपछि सन् १९५६ देखि दार्जिलिङको नवयुग नेपाली पुस्तक मन्दिर प्रकाशनबाट प्रकाशित हुने द्वैमासिक पत्रिका **अञ्जलि-**मा राईको **आज रमिता छ** उपन्यास धारावाहिक रूपमा प्रकाशित भएको थियो। त्यही उपन्यासको केही संशोधित रूपको **आज रमिता छ** पुस्तकाकार रूपमा दार्जिलिङको नवयुग नेपाली पुस्तक मन्दिर,गोरुबथानबाट सन् १९६४ मा पहिलोपटक प्रकाशित भएको थियो।

इन्द्रबहादुर राईको पहिलो प्रकाशित कथा 'रातभरि हुरी चल्यो' हो। उक्त कथा दार्जिलिङबाट प्रकाशित हुने **साहित्य सङ्गम**मा सन् १९५९ मा प्रकाशित भएको थियो। राईले सन् १९५९ देखि १९६० सम्म लेखेका दसवटा कथाहरूको सङ्ग्रह **विपना कतिपय** सन् १९६१ मा दार्जिलिङको नवयुग नेपाली पुस्तक मन्दिर, गोरुबथानबाट पहलोपटक प्रकाशित भएको थियो। यसपछि सन् १९६० देखि १९६२ सम्म लेखेका अरू तेह्रवटा कथाहरूलाई थपेर सन् १९७१ मा **विपना कतिपय** कथासङ्ग्रह श्याम ब्रदर्श,दार्जिलिङबाट प्रकाशित भएको थियो।

सन् १९६३ मा इन्द्रबहादुर राई, तिलविक्रम नेम्बाङ र ईश्वर वल्लभले आयामेली साहित्यिक आन्दोलनको घोषणा गरेपछि राईले आयामिक सिद्धान्तअनुरूप सामाजिक कथाहरू लेख्नथालेका हुन्। सन् १९६३ जून

महिनामा प्रकाशित **तेस्रो आयाम** पत्रिकामा आयामिक चिन्तनधारा प्रयोगस्वरूप राईको पहिलो आयामिक कथा 'ब्ल्याक आउट, काजू बदाम छोरा' (तेस्रो आयाम १९६३ : १/१) पत्रिकामा प्रकाशित भएको थियो। यसपछि 'त्यसरी बाँचेको छ, त्यसरी नै' (तेस्रो आयाम १९६३ : १/३), 'हामी जस्तै मैनाकी आमा' (रूपरेखा. १९६४: ४/५), आकारहरू छायाहरू' (अस्तित्व. १९७१ : २/६) प्रकाशित भएका थिए। उनको आयामिक कथाहरूको प्रतिनिधि सङ्ग्रह **कथास्था** सन् १९७२ मा श्याम ब्रदर्श, दार्जिलिङबाट प्रकाशित भएको थियो।

इन्द्रबहादुर राईको वि.सं. २०३४ को **रूपरेखा** २०० अङ्कमा प्रकाशित 'भ्रान्तिहरू र लीलालेखन मात्र' लेखले लीलालेखनको घोषणा गरेको देखिन्छ। लीलालेखनको प्रयोगस्वरूप राईले 'महारूदन' (१९७३), 'बाघ' (१९७९), 'घाँसीसँग' (१९८०) 'आँगनको घाममा लाटा' (१९८०), 'जन्ती' (१९८२), 'विश्व तिम्रो चरणमा' (१९८७) 'कठपुतलीको मन' (१९८७) जस्ता कथाहरू लेखेको पाइन्छ। राईले लीलालेखनअनुरूप लेखेका कथाहरूको प्रतिनिधि सङ्ग्रह **कठपुतलीको मन** सन् १९८९ मा उनकी छोरी श्रीमती इन्दु प्रधानले कलकत्ताबाट प्रकाशित गरेकी थिइन्। इन्द्रबहादुर राईका तीनवटा कथासङ्ग्रहभित्रका कथाहरूलाई आधार मानेर उनको कथाकारितालाई तीन चरणमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ। प्रथम चरणअन्तर्गत **विपना कतिपय,** दोस्रो चरणअन्तर्गत **कथास्था** र तेस्रो चरणअन्तर्गत **कठपुतलीको मन**लाई राखेर राईको कथाकारितालाई निम्नलिखित तीन चरणमा बाँडेर अध्ययन गर्नु सान्दर्भिक देखिन्छः (क)प्रथम चरण: सन् १९५६ देखि १९६२ सम्म (ख)दोस्रो चरण: सन् १९६३ देखि १९७१ सम्म (ग)तेस्रो चरण: सन् १९७२ देखि हालसम्म।

इन्द्रबहादुर राईको कथालेखनका प्रत्येक चरणले समाजलाई हेर्ने फरकफरक दृष्टिकोण रहेको छ। उनी प्रथम चरणमा सामाजिक यथार्थवादी, दोस्रो चरणमा वस्तुता-यथार्थवादी वा जीवनवादी र तेस्रो चरणमा परायथार्थवादी वा भ्रम-लीला-अनिश्चितता यथार्थवादीका रूपमा देखा पर्दछन्।

---

४. इन्द्रबहादुर राईको कथागत प्रवृत्तिः

इन्द्रबहादुर राईको कथाकारिता तीन चरणमा विकसित भएको देखिन्छ। पहिलो चरणमा राई समाजोन्मुखी देखिन्छन् भने दोस्रो चरणमा जीवनोन्मुखी र तेस्रो चरणमा अध्यात्मवादोन्मुखी देखिन्छन्। उनको समाजोन्मुखीता पहिलो चरणका कथामा प्रमुख रूपमा देखापर्दछ भने दोस्रो र तेस्रो चरणका कथाहरूमा आन्तरिक जीवन सत्यको खोजीमा उनी लागेको देखिन्छ। राईले प्रथम चरणका कथाहरूमा मानवको सामाजिक जीवनलाई देखाएका छन् भने दोस्रो चरणमा मानव जीवनलाई देखाएका छन् र तेस्रो चरणमा जीवन बुज्दाबुज्दै सिध्यिएर जादो रहेछ भन्ने कुराको ज्ञानबाट जीवन लीलामय रहेको कुरालाई व्यक्त गरेका छन्। राईको तीनै चरणका कथाहरूमा मानवजीवनको सङ्घर्षलाई प्रस्तुत गरिएको छ। उनका तीनै चरणका आख्यानमा निराशावादले स्थान पाएको छैन। जीवनप्रतिको आस्था र मोह राईका तीनै चरणका कथाहरूमा पाइन्छ। जीवनका विसङ्गत पक्षहरूलाई सहज रूपमा ग्रहण गरेर बाँच्ने अस्तित्वबोधको चेतना उनका कथाहरूमा ध्वनित भएको छ। भाषा तथा शैलीगत दृष्टिले

प्रथम चरणका कथाहरूमा रहेको जुन सरलता र बोधगम्य छ त्यो पछिल्ला चरणका कथाहरूमा पाइँदैन। तुलनात्मक रूपमा तीनै चरणका कथाहरूमा प्रारम्भको भन्दा पछिका कथाहरूमा कथानकको प्रयोग मिहीन बन्दै गएको छ। प्रथम चरणको कथाहरूमा सामाजिक बिम्ब, दोस्रोमा मानसिक बिम्ब र तेस्रोमा विचार बिम्बको प्रस्तुति पाइन्छ। भाषाका व्याकरणमा क्रमश: जटिलता उत्पन्न हुँदै गएको देखिन्छ राईको कथायात्रा तथा कथागत प्रवृत्तिलाई सङ्क्षेपमा भन्नु पर्दा सामाजिक यथार्थवादबाट आन्तरिक जीवनयथार्थभित्र प्रवेश गर्दै जीवनगत सत्य र परायथार्थको अन्वेषणमा प्रवेश गरेको देखिन्छ।

---

५. विभिन्न कोणबाट *रात भरि हुरी चल्यो* कथाको विश्लेषण

---

(१) कथावस्तु(विषयवस्तु)

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा संसारको कुनै पनि ठाउँ प्राकृतिक विपत्ति तथा प्रभावबाट मुक्त नभएकाले मान्छेले प्राकृतिक विपत्तिबाट भागेर होइन सङ्घर्ष गरेर जीवनयापन गर्नुपर्दछ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ। प्राकृतिक विपत्ति भौतिक संरचनाहरूलाई ध्वस्त बनाउँछ तर पनि मान्छेका सिर्जनशील हातहरू त्यसलाई तुरुन्तै बनाउन सक्दछन् भन्ने कुरा कथामा व्यक्त भएको छ। दार्जिलिङका ग्रामीण समाजका व्यक्तिहरूले वर्षैभरि प्रकृतिसँग सङ्घर्ष गरेर पनि बाँच्ने प्रयास गरेको प्रसङ्गलाई राईले प्रस्तुत कथामा व्यक्त गरेका छन्।

प्रस्तुत कथामा कालेकी आमाले झरी, हुरीबतास र पैह्रोले दुःख पाएर गाउँको सबै सम्पत्ति बेची सहरमा डेरा गरी बस्ने निर्णय गर्दछे तर सहरमा बी. बी. गुरुङकी पत्नीको झरीबतास कै कारणले मृत्यु भएको कुरा थाहा पाएर आपदविपद् गाउँमा मात्र होइन सहरमा पनि पर्दोरहेछ भन्ने चेतनाले प्राकृतिक विपत्तिसँग सङ्घर्ष गर्दै गाउँ मै बस्ने निर्णय गर्दछे।

"आपदविपद् जहीं पनि छ। हो, हुरीले बिगार्‍यो तर अब सबै ठीक बनाइहाल्छौं, कुनै नसकिने काम होइन त्यति गर्न। आफ्नो घर छ। गोठ छ, गोठमा गाईहरू छन्, बारीमा तीसचालीस झ्याङ बाँसहरूको छ, गगुन र नेभाराका रूखहरू छन्, काँक्रोको लहरा आकाशतिर जाँदैछ.. हुरीले कति पो बिगार्न सक्छ र ? इः अब गएर बनाइहाल्नुपर्छ" (राई, १९६१ : ९)। कथामा यसरी मानिसले समस्याबाट पलायन भएर होइन तर आशावादी, जीवनमुखी र सङ्घर्षशील भई बाँच्नु पर्दछ भन्ने विश्वदृष्टिको अभिव्यक्ति राईले यस कथामा गरेका छन्।

'रातभरि हुरी चल्यो' कथा हुरीबतासका कारण दार्जिलिङको सहरी क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने मानिसहरूले भोग्नु परेका समस्या र पीडाको अनुभवलाई मूल विषयवस्तु बनाएर लेखिएको छ। ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने कालेका आमाबाबुले रातभरि चलेको हुरीका कारण ठूलो समस्या भोग्नुपरेको छ। उनीहरू रातभरि सुत्न पाएका छैनन्। बाढी र पहिरोले उनीहरूको घरखेत नै बगाउन आँटेको छ तापनि उज्यालो भएपछि उनीहरू सदाझैँ आआफ्ना काममा लागेका छन्। कालेकी आमा समस्याबाट मुक्त हुन सहर पस्ने विचार गर्छे तर सहरमा पनि उस्तै समस्या देखेपछि गाउँ मै सङ्घर्ष गरेर बस्ने निर्णयमा पुग्दछे। सहरमा पनि रातभरि चलेको हुरी र बतासका

कारण विभिन्न समस्या भोग्नुपरेको छ। सबैको ढोका हल्लिएर तथा पानी चुहिएर रातभरि सुत्न सकेका छैनन् भने कसैको मृत्यु हुन पुगेको छ। प्राकृतिक प्रकोपको समस्या के गाउँ के सहर सर्वत्र उत्तिकै रहेको र त्यसका कारण मानिसमा उत्पन्न संवेदना भने गाउँ र सहरमा अलगअलग रहेको अनुभवलाई कथामा प्रस्तुत गरिएको छ।

(२) सहभागी वा चरित्र चित्रण

न्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित ‘रातभरि हुरी चल्यो' कथामा माहिली नाम गरेकी कालेकी आमा, कालेको बाबु, काले, मोक्तान बाबु, मोक्तान बाबुनी, दोरगेनी, बी.बी. गुरुङ नाम भएका पात्र तथा चरित्रहरू छन्। यस कथामा कालेका आमाबाबु परिश्रमी र साहसी प्रवृत्तिका रहेका देखिन्छन्। कथामा हुरी चलेको रात निकै दुःख आपरे तापनि उनीहरूले साहसका साथ परिश्रम गरी त्यसको सामना गरेका छन्। "उडाएको टुक्रा च्यादरहरू बटुलेर कालेको बाबु गोठको छप्परमा चढ्यो। टीनहरू मिलाएर ढुङ्गाले थिच्न थाल्यो" (राई, १९६१:३)। कालेका आमाबाबुले मेहनत गरेर जीविका चलाउदै आएका छन् भन्ने कुरा कथाकारले देखाएका छन्।

"यो बारी लिएको दिनदेखि फुर्सदको नाम छैन आफूलाई औंलाहरू हँसियाले काटेर, हत्केला गोबर र धूलोले चिरिएर देखासक्नु छैन। जीउ झुम्रो भएर गसक्यो। एक दिन घर छाड्न सकिदैन, टाढा घुम्ने जाने कुरा त असम्भवको च्छा। यत्तिकै जोतिएर मर्नु पर्छ” (राई, १९६१: ६)।

रातभरि हरी चलेको र पानी परेर पहिरो गएकाले उनीहरू सुत्न सकेका छैनन्। कालेको बाबुले हुरीले घरै उडाउँछ भनेर जाँतोमा डोरी बाँधेर घरको छानालाई अडेसो दिएको छ । ऊ राती पनि चिया खाई बस्ने बानी परेको छ। रातभरि नसुते तापनि ऊ बिहान उठेर फरुवा बोकेर आँगनको भल काट्ने काम गर्छ। यसरी कालेको बाबुको स्वभावबाट ऊ परिश्रमि नेपाली जातिको चरित्र हो भन्ने बुझिन्छ।

माहिली नाम गरेकी कालेकी आमाको अनुहार कालोकालो छ भने शरीर गतिलो छ उसकै करबलले गर्दा कालेको बाबुले सिपाहीको जागिर छाडेर गाउँमा आई खेतीपाती गरेर बसेको छ। हुरी बतासले सताएपछि कालेकी आमा सहरमा आएर बस्ने निर्णय गर्दछे तर सहरमा रातिको हुरीका कारण मान्छेको मृत्यु भएको कुरा थाहा पाएपछि ऊ गाउँ मै बस्ने निर्णयमा पुग्दछे। यस आधारमा हेर्दा प्रस्तुत कथामा कालेको परिवारमा उसकी आमाको निर्णायक भूमिका रहेको देखिन्छ। कालेकी आमाले राति हुरी चल्दा आफ्नो पतिलाई सहयोग गरेकी छे भने भोलिपल्ट बिहानै सहरमा दूध पुर्याउने नियमित कार्य गर्न हिँडेकी छे। कृषि जीवनसँग सम्बन्धित रहेर दार्जिलिङमा बसोबास गरेका कालेका बाबुआमा परिश्रमिक नेपाली चरित्र हुन् भन्ने देखिन्छ। कालेकी आमालाई डेरा खोज्न सहयोग गर्ने दर्जिनी, छोराको जन्मदिनमा खीर पकाउनाका निम्ति बढी दूध माग्ने दोरङ्गेनी, बी. बी. गुरुङ तथा उसका घरमा पत्नीको मृत्यु हुँदा मलामी आएका मानिसहरू सहयोगी पात्रहरू भएकाले राईले प्रस्तुत कथामा दार्जिलिङको नेपाली समाजबाट पात्र वा चरित्रहरू टिपेको देखिन्छ।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

‘रातभरि हुरी चल्यो’ कथामा राईले दार्जिलिङमा वर्षाको पानी तथा ढल निकासको व्यवस्ताको अभावमा ग्रामीण क्षेत्रका मानिसले प्रकृतिक प्रकोपबाट दुःख पारहेको क्षण वा समयलाई अभिव्यक्त गरेका छन्। यस

कथामा दार्जिलिङ भनेर स्पष्ट नाम उल्लेख नभए तापनि रूङदुङ खोला, मालगोदम, लेडेनला सडक र चियाकमानको नाम उल्लेख भएकोले दार्जिलिङको भौगोलिक वातावरणलाई कथामा प्रकट गरिएको देखिन्छ। दार्जिलिङ पहाडी इलाका भएकाले पानी पर्दा पहिरोको डरले त्यहाँको जनजीवन त्रसित बनिरहन्छ। “हावा पनि यै डाँडामा चै कति चलेको। त्यसको सास।...पानी पर्दा अब फेरि पैह्रोको डर.. भन्यो कालेको बाबुले”(राई, १९६१)। यस कथामा पानी र हावाको कारण गाउँमा बस्ने कालेका आमाबाबुको जीवन सङ्घर्षमय बनेको छ। पहिरोले आँगनको आधा पाटा लगिदिएको छ भने गाउँदेखि सहर आउने बाटाहरू भत्किएका छन्। पक्का र राम्रो बाटोको प्रबन्ध नभएको दार्जिलिङ -छेउछाउको कमानबस्तीको चित्रण यस कथामा पाइन्छ।

कथामा उल्लेख भएका स्थानहरूको नाम र हावापानी तथा पहिरोको उल्लेखले यस कथामा दार्जिलिङको भौतिक परिवेश प्रकट भएको देखिन्छ।प्रस्तुत कथामा दार्जिलिङमा बस्ने नेपालीहरूले प्रकृतिसँग सङ्घर्ष गर्नुपरेको यथार्थ घटना देखाउनाका लागि ग्रामीण पहाडी परिवेश, भिरालो जमिन, मट्टितेलको टिनको छानो भएको घर, अत्याधिक रूपमा आउने हुरीबतास र पानीको वर्णन गरिएको छ। दार्जिलिङका नेपालीहरूले प्रकृतिक प्रकोपसँग सङ्घर्ष गरेर जीवन बाँच्नुपरेको यथार्थ सामाजिक परिवेश यस कथाले समेटेको देखिन्छ।

प्रस्तुत कथामा भारतको दर्जिलिङ जिल्लामा स्थायी रूपमा बसोबास गरेर विभिन्न व्यावसायहरू अपनाउँदै आएका नेपालीहरूको युगीन परिवेशलाई देखाइएको छ। दार्जिलिङजिल्ला शहर र गाउँ मिलेर बनेको कुरालाई कथाले देखाएको छ। दर्जिलिङपहाडी भूगोलिक संरचना भएकाले त्यहाँ प्राकृतिक प्रकोप सहर र गाउँ दुवै स्थानमा पर्ने तर त्यहाँको प्रभाव र अनुभूति भने अलग रहेको कुरालाई कथामा प्रष्ट पारिएको छ। दर्जिलिङका मानिसहरूले प्राकृतिक विपत्तिसँग सङ्घर्ष गरेर बाँचेको कुरालाई देखाइएको छ। मानिसले समस्याबाट पलायन भएर होइन तर सङ्घर्षशील भई बाँच्नु पर्छ भन्ने जीवनदृष्टि तथा कथाको उद्देश्यलाई ध्वनित गर्न कथाकार सफल भएका छन्। प्रस्तुत कथामा कथाकार स्वयम् उपस्थित नभएर पात्रहरूका माध्यमबाट कथाको संरचना गरिएकाले यस कथामा तृतीय पुरूष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा राईले दार्जिलिङमा बसोबास गर्ने मध्यमवर्गीय नेपालीहरूले बोल्ने सरल र स्वाभाविक भाषाको प्रयोग गरेका छन्। पात्रहरूको संम्वादबाटै कथाको विकास भएकाले पात्रले बोलेको भाषाबाट स्थानीयताको बोध हुन्छ। जस्तैः

" तिमीहरू बसेको छेउछाउमा कतै कोठा खाली छैन, बैनी?' 'छैन, किन दिदी, तिम्रोतिर पैरो गयो कि...' 'हैन म बजारतिर घर खोज्दैछु। पानी, टट्टी अलिक नजिक भाको, दश-पन्ध्र रुपेसम्मको"(राई. १९६१:८)

दार्जिलिङको बोलचालको भाषामा आदरार्थीभन्दा 'तिमी' भन्ने चलन बढी छ। लोग्नेस्वास्नीबीच पनि 'तिमी' भनेर सम्बोधन गरिन्छ। कथामा पनि लोग्नेस्वास्नीबीच तिमी भनेर सम्बोधन गरिएको छ। कथामा स्थानीय बोलीचालीका जस्तै: पैह्रो, उडा□केको, ला□दिएर, याँ, हाँ, तिमारलाई, बोजू, बैनी, भाको, रूपे, काँ, रैछ क्यै शब्दहरूको प्रयग भएको छ। यसरी नै अनुकरणात्मक शब्दहरूको प्रयोगले भाषामा रोचकता थपेको देखिन्छ, जस्तै:

खल्ट्याङखल्ट्याङ, खट्खट्, धरररर, जुलूलू, छवास्स हुरुरुरु, जुरुकजुरुक, भ्याट्भ्याट घिटिकघिटिक, म्याउम्याउ।ठाउँठाउँमा नेपालीइत्तर तर दार्जिलिङमा चलनचल्तीमा रहेका शब्दहरूको पनि प्रयोग गरिएको छ। जस्तैः टर्च, इक्सुस, ड्राईक्लिन, पुलिस, बिलि□ङ आदि। कथाकारले वर्णन गरेका घटनामा प्रयोग गरेको भाषा यथार्थपरक रहेको देखिन्छ। जस्तै: “अँध्यारो चाहिँ आफ्नो हात नदेखिने अँध्यारो छ” (राई. १९६१:२)। कथाको घटनालाई सुहाउने भाषाको प्रयोग यस कथामा भएको देखिन्छ। दार्जिलिङको बोलीचालीमा पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्गमा त्यति भेद पाइँदैन। यस कथामा पनि पात्रहरूले बोलेको भाषामा लिङ्गभेद पाइँदैन। जस्तै: "निनीको आमा राति ल□रे होसै छैन, बेहोस छ। 'कहाँ ल□छ?" (राई. १९६१:८)। यस वाक्यमा 'निनीको आमा' स्त्रीलिङ्ग कर्ता भए पनि 'बेहोस छ' 'ल□छ'जस्ता पुलिङ्ग क्रियापदको प्रयोग गरिएको छ।

प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त भाषामा व्याकरणिक विचलन पाइन्छ।जस्तैः "बेचिदिन्छु दुवै माउ गाई र कोरलीहरू सब सोहोरमोहोर दाम मिलाएर" (राई. १९६१:७)। यस वाक्यमा कर्ताको प्रयोग गरिएको छैन। कर्म प्रयोग गरेर त्यसपछि क्रियापद प्रयोग गर्नुपर्ने नेपाली भाषाको व्याकरणिक व्यवस्था भए पनि उक्त वाक्यमा क्रियापद पहिला प्रयोग गरेर अनि मात्र कर्मको प्रयोग गरिएको छ। यसरी दार्जिलिङको स्थानीय नेपाली समाजमा बोल्ने भाषालाई राईले कथामा प्रस्तुत गरेका छन्।

----

५. निष्कर्ष

इन्द्रबहादुर राई सन् १९५९ मा प्रकाशित *रातभरि हुरी चल्यो* शीर्षकको कथाबाट नेपाली कथा साहित्यमा प्रवेश गरेका हुन्। नेपाली साहित्यका विभिन्न विधामा कलम चलाउने राई प्रशिद्ध सामाजिक यथार्थवादी-प्रयोगवादी कथाकार हुन्। इन्द्रबहादुर राई सामाजिक। आयामेली र लीलालेखनसँग सम्बद्ध कथाहरू पनि सिर्जना गरेका छन्। सामाजिक कथालेखनबाट आफ्नो कथायात्रा थालेका राईले पछि लीला लेखनका नौला नौला बान्कीहरू प्रयोग गरी कथा लेख्नमा सिद्धहस्त छन्। यिनले यामेली कथाहरूमा जीवनलाई लम्बाइ र चौ□इका साथै गहिराइमा पुगेर यथार्थ खोज्ने प्रयास गरेका छन्। यिनले बौद्धिक खालका चरित्रप्रधान र घटनटप्रधान दुवै खाले कथा लेखेका छन्। यिनले अर्थिक विषमता, विसङ्गति, कुण्ठा, सङ्घर्ष, वेदना आदिलाई कथाको विषय बनाएका छन्। 'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा संसारको कुनै पनि ठाउँ प्राकृतिक विपत्ति तथा प्रभावबाट मुक्त नभएकाले मान्छेले प्राकृतिक विपत्तिबाट भागेर होइन सङ्घर्ष गरेर जीवनयापन गर्नुपर्दछ भन्ने विचार व्यक्त भएको छ। प्राकृतिक विपत्ति भौतिक संरचनाहरूलाई ध्वस्त बनाउँछ तर पनि मान्छेका सिर्जनशील हातहरू त्यसलाई तुरुन्तै बनाउन सक्दछन् भन्ने कुरा कथामा व्यक्त भएको छ। दार्जिलिङका ग्रामीण समाजका व्यक्तिहरूले वर्षैभरि प्रकृतिसँग सङ्घर्ष गरेर पनि बाँच्ने प्रयास गरेको प्रसङ्गलाई राईले प्रस्तुत कथामा व्यक्त गरेका छन्। ‘रातभरि हुरी

चल्यो' कथामा रोइलाले दार्जिलिङ क्षेत्रका मानिसले प्राकृतिक प्रकोपबाट दुःख पाइरहेको क्षण वा समयलाई अभिव्यक्त गरेकी छिन्। दार्जिलिङका मानिसहरूले प्राकृतिक विपत्तिसँग सङ्घर्ष गरेर बाँचेको कुरालाई देखाइएको छ। मानिसले समस्याबाट पलायन भएर होइन तर सङ्घर्षशील भई बाँच्नु पर्छ भन्ने जीवनदृष्टि तथा कथाको उद्देश्यलाई ध्वनित गर्न कथाकार सफल भएकी छिन्। प्रस्तुत कथामा कथाकार स्वयम् उपस्थित नभएर पात्रहरूका माध्यमबाट कथाको संरचना गरिएकाले यस कथामा तृतीय पुरूष दृष्टिविन्दुको प्रयोग भएको छ। 'रातभरि हुरी चल्यो' कथामा रोइलाले दार्जिलिङमा बसोबास गर्ने मध्यमवर्गीय नारीहरूले बोल्ने सरल र स्वाभाविक भाषाको प्रयोग गरेकी छिन्। पात्रहरूको संम्वादबाट कथाको विकास भएकाले पात्रले बोलेको भाषाबाट स्थानीयताको बोध हुन्छ।

शब्दार्थः

प्रस्तावना	-	कुनै कार्ययोजना, उद्देश्य आदिका निम्ति उपस्थित गर्ने
पवृत्ति	-	कुनै कार्य, लक्ष्य
विसङ्गति	-	नमिल्दोपन; बेमेलपन; असङ्गति
प्रणयशील	-	मायालु शब्दमा गरिएको बिन्तीभाउ, प्रेमपूर्वक गरिएको प्रार्थना
व्यङ्ग्य	-	हाँसो;ठट्टा
सिर्जना	-	नयाँ निर्माण; सृष्टि; रचना
युगबोध	-	समय बुझाइको
यथार्थपरक	-	सत्यमा आधारित
परिवेश	-	चारैतिरबाट हेर्दा चारैतिर देखिने
सहपाठी	-	एउटै कक्षामा साथसाथै पढ्ने, दौंतरी
दृष्टिविन्दु	-	कुनै कृतिमा समाख्याताको स्थितिलाई जनाउने चरित्र,
लीलाभिनय	-	देवदेवीका अवतारका चरित्र आदिको अभिनय वा लीला
आख्यान	-	बयान, वर्णन, वृत्तान्त कहानी, कथा-उपन्यास आदि
अस्तित्वबोध	-	जगत् र जीवनको विसङ्गतिको बोध
परार्थता	-	अर्काको निमित्तको
अन्वेषण	-	लुकेछिपेका कुराहरूको राम्रोसँग खोजीनिती गर्ने काम; अनुसन्धान, शोध
आयामेली	-	आयामको; आयामसँग सम्बन्धित

अभ्यास

---

१. निम्न लिखित प्रश्नहरूको उत्तर दिनुहोस्-

(क) कथाकार इन्द्रबहादुर राईको परिचय दिँदै उनको कथागत मूल प्रवृत्तिबारे चर्चा गर्नुहोस्।

(ख) 'रातभरि हुरी चल्यो' कथाको मूलभाव तथा सारंश लेख्नुहोस्।

(ग) कथाको तत्त्वका आधारमा 'रातभरि हुरू चल्यो' कथाको विश्लेषण गर्नुहोस्।

(घ) रातभरि हुरी चल्यो कथाको परिवेशबारे लेख्नुहोस्

(ङ) राभरि हुरी चल्यो कथाको भाषाशैली केकस्तो रहेको छ लेख्नुहोस्।

२. निम्नलिखित प्रश्नहरूको सङ्क्षप्तमा उत्तर लख्ेनु होस्-

(क) इन्द्रबहादुर राईको मातापिताको नाम के हो?

(ख) इन्द्रबहादुर राईको जन्म कहिले अनि कहाँ भएको हो?

(ग) इन्द्रबहादुर राईको आयामेली कथालेखनको प्रतिनिधित्व गर्ने कथासङ्ग्रहको नाम के हो?

(घ) इन्द्रबहादुर राईको लीला लेखनको प्रतिनिधित्व गर्ने कथासंग्रहको नाम के हो?

(ङ) साहित्य अकादमी, नयाँ दिल्लीबाट पुरस्कृतइन्द्रबहादुर राईको कृति कुन हो?

(च) इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित उपन्यास कुन हो?

(छ) इन्द्रबहादुर राईकद्वारा लिखित कुनै दुईवटा समालोचनात्मक कृतिको नाम लेख्नुहोस्?

(ज). इन्द्रबहादुर राईद्वारा लिखित पहिलो कथासङ्ग्रहको नाम लेख्नुहोस् ।

(झ) 'रात भरि हुरी चल्यो' कथामा कुन दृष्टिविन्दु प्रयोग गरिएको छ?

(ञ) 'रात भरि हुरी चल्यो' कथाको नायक-नायिकाको नाम लेख्नुहोस् ।

सन्दर्भग्रन्थ

---

१. कुँवर, उत्तम, **सष्टा र साहित्य**(सम्पा), काठमाण्डौः रूपायण प्रकाशन, सन् १९६६ ।

२. दाहाल,विद्यापति, **भारतीय नपोली साहित्यको इतिहास**,ओदालगुडीः सङ्गवेद विश्वशान्ति विद्यालय, सन् २०१४

३.राई, इन्द्रबहादुर, **विपना कतिपय,** दार्जिलिङः नवयुग नेपाली पुस्तक मन्दिर सन् १९६१।

४. राई,विजयकुमार, **इन्द्र सम्पुर्ण-ग्रन्थ-५**, (सम्पादन) नाम्चीःनिर्माण प्रकाशन,सन् २००४

५. राई, असीत, **भारतीय नेपाली साहित्यको इतिहास**, दार्जिलिङः साझा पुस्तक प्रकाशन्, सन् २००४

६. https://www.youtube.com/watch?v=LpxlaBUUf5o

७. https://www.youtube.com/watch?v=-t-on2ps3dI

एकाइ ५

दिशान्तर

एकाइको संरचना

१- प्रस्तावना

२- उद्देश्य

३- कथाकार विक्रमवीर थापा**को परिचय**

४- कथाकार विक्रमवीर थापा**को कथागत प्रवृत्ति**

५- विभिन्न कोणबाट दिशान्तर कथाको विश्लेषण

६- निष्कर्ष

७- शब्दार्थ

८- अभ्यास

९- सन्दर्भसामग्री

१०-

---

१. प्रस्तावना

विक्रमवीर थापा नेपाली कथा साहित्यका उत्कृष्ट एवं मौलिक कथालेखक हुन्। उनी मुख्य रूपमा मौलिक सामाजिक तथा यथार्थवादी कथाकारका रूपमा परिचित छन्। कथाकार विक्रमवीर थापाको उत्कृष्ट सामाजिक यथार्थवादी कथाहरूमध्ये ***दिशान्तर*** एउटा हो। प्रस्तुत कथा उनको प्रथम प्रकाशित कथासङ्ग्रह **बीसौं शताब्दीकी मोनालिसा**मा सङ्कलित रहेको छ। प्रस्तुत कथा दिशान्तरमा दिशान्तर शीर्षकको पुस्तक प्रकाशन गरेर समाजलाई दिशा देखाउने क्रियाकलापसँग यसको कथावस्तु जोडिएको छ। भाषा-साहित्यले समाजको सम्मान बढ्ने भए तापनि नेपाली जातिले त्यतातिर आँखा चिम्लेर रक्सी सेवन जस्तो विकृतिमा फसेकोमा कथाकार निकै चिन्तित बनेका छन्। यस कथामा कथाकारले पुस्तक लेखेर समाजलाई सही बाटो देखाउन खोजेका तर नेपाली समाजले नेपाली भाषाप्रति आँखा बन्द गरेको भाव बुझाउन खोजेका छन् ।

---

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा विक्रमवीर थापाको जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिहरूको परिचय प्राप्त गर्न सक्ने छन्। **दिशान्तर** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास स्पष्टसँग बुझ्न सक्ने छन्। विद्यार्थीहरूले यस पाठमा आएका

कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **दिशान्तर** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध तहका प्रश्नहरूका लिखित उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

---

३. **कथाकार** विक्रमवीर थापाको **परिचय**

विक्रमवीर थापाको जन्म २२ फरवरी १९५० को बुधबारका दिन मेघालयको राजधानी शिलाङ अन्तर्गत बारपत्थर भन्ने गाउँमा भएको हो। यिनका पिताको नाम रघुवीर थापा र माताको नाम कौशल्या देवी थापा हो।विक्रमवीर थापाका दाजुको नाम हर्कबहादुर थापा र दिदीको नाम जयन्ती दवी हो। विक्रमवीर थापाको बाल्यकाल गरीबी र अभावमा बितेको बुझिन्छ। थापा चार वर्षका हुँदा उनका बाबाको मृत्यु भएको थियो। बाबाको सानै मृत्यु भएको कारणले दाजुको रेखदेखमा उनी हुर्के। विक्रमवीर थापाको प्रारम्भिक शिक्षा केन्टोन्मेन्ट स्कुल शिलाङमा भएको बुझिन्छ। कक्षा तीनसम्म त्यहाँ पढेपछि कक्षा ६ सम्म गोर्खापाठशाला अध्ययन गर्दागर्दै आमाको पनि मृत्यु भएको कारणले दाजुसँग पल्टनमा जानुपरेका कारणले उनको पढाइ सुचारु रूपले हुनसकेन। सन् १९६१ मा दाजुसँग शिलाङ् फर्केपछि जसोतसो कक्षा आठसम्म पढ्न सफल भएत्यसपछि उनलाई अघि बढ्ने औसर जुरेन। आर्थिक कठिनाइका कारण सन् १९६८ सालमा उनी5/8 गोर्खा राइफल्समा भर्ना भए। सन् १९८३ सम्म उनले ५/८ गोर्खा राइफल्समा सेवा गरे तर स्वास्थ्यको कारणले रिटायर लिएपछि साहित्य सेवामा लागे र वर्तमानसम्म पनि लागिरहेका छन्। औपचारिकरूपमा कक्षा आठसम्मको शिक्षा लिएका भए तापनि थापाले आफ्नै बलमा पढेर, उत्कृष्ट पुस्तकहरूअध्ययन गरेर आफूलाई परिपक्क्व पारेका छन् र राम्रा साहित्यका कृतिको रचना गरेका छन्। थापा सफल साहित्यकारका साथै राम्रा चित्रकार पनि हुन्। थापा विगत पाचास वर्षदेखि, साहित्यर चित्रकलाको क्षेत्रमा निरन्तर लागेर आफ्नो जीवन र व्यक्तित्वको निर्माण गरेका छन्।

गरीबी र अभावमा हुर्केका थापाको व्यक्तित्व अत्यन्त सरल र सहज छ। यिनको शारीरिक गठन स्तरीय रहेको छ भने अन्य अङ्गहरू पनि आकर्षक छन्। यिनी सधैं दाह्री काटेर चिटिक्क परेर हिंड्ने गरेका देखिन्छन्। यिनको अनुहारमा एक प्रकारको दार्शनिक छाप स्पष्ट देख्न सकिन्छ। थापा प्रायः सबसँग मिल्नसक्ने र सधैँ केही गरौं भन्ने विषयमा लागिरहेका देखिन्छन्। शारीरिक रूपले अस्वस्थ रहे पनि मानसिक रूपमा यिनी सधैं क्रियाशील रहेका पाइन्छन्। थापाले लेखन, सम्पादन तथा चित्रकलाजस्ता विषयमा विगत पाचास वर्षदेखि निरन्तर क्रियाशील रहेर योगदान दिइरहेका छन्।पल्टने जीवनमा कार्य गरेर निवृत्त भएका भए पनि उनमा पल्टनको कुनै छाप देखिंदैन। समाजमा फैलिएको विकृति तथा नशा सेवनले बिग्रेका युवाहरू देख्दा यिनी निकै चिन्तित देखिन्छन्। आफ्ना बाबु पनि अत्यधिक रक्सी सेवनले अल्पायुमै मरेका हुनाले रक्सीप्रति यिनको नकारात्मक सोच रहेको पाइन्छ र यो प्रवृत्ति यिनको व्यक्तित्व र कृतित्वमा पनि स्पष्ट देखिन्छ। कुनै कार्यमा लागेपछि त्यसलाई निष्कर्षसम्म पुराउने यिनको स्वभाव रहेको छ। यिनका धेरैजसो रचनाहरूमा आफूले व्यतीत गरेको जीवनको स्पष्टछाप देख्न सकिन्छ। यिनको व्यक्तित्व कलम,कुची र बन्दुकको सङ्गमले बनेको छ। यी तीनै विषयमा यिनी सिद्धहस्त छन्।पल्टनमा छँदा यिनले पूर्वी पाकिस्तान(अहिलेको बङ्लादेश) छुट्टै देश बन्ने क्रममा त्यस युद्धमा भाग लिएका थिए साथै कारगीलको युद्धमा पनि सहभागी भएका थिए।

चित्रकारी यिनको रुचिको मुख्य विषय रहेको छ। यिनले विभिन्न व्यक्ति,वस्तु, स्थानका सुन्दर चित्र बनाएका छन्। पशुपतिनाथ, स्वामी विवेकानन्द, अगमसिंह गिरी,कारगिल युद्ध आदि यिनका प्रमुख चित्रहरू हुन्। थापाले आफ्नो जीवनको धेरैजसो समय देश, समाज जाति, भाषा तथा साहित्यिक योगदानमा बिताइसकेका छन्। यिनी साहित्यसेवाका लागि नै जन्मेका हुन् भन्ने विषय यिनको जीवनीबाट बुझ्नसकिन्छ। पल्टनमा छँदा पनि यिनले फुर्सदको समयमा साहित्यका विभिन्न पुस्तक पढ्ने र चिन्तन गर्नेगरेको कुरा उनको जीवनीबाट जान्न पाइन्छ। यिनको व्यक्तित्व कथा, उपन्यास, निबन्ध, कविता, गीत,नाटक, चित्रकला आदिको समन्वयबाट बनेको छ। यिनको जीवनी र व्यक्तित्व बुझ्न यिनका कथा, उपन्यास, निबन्ध, कविता, गीत तथा समयसमयमा बनाइएका कलात्मक चित्रकलाहरू पढ्नु र हेर्नुपर्ने हुन्छ।

विक्रमवीर थापाले सन् १९६४ मा ‘युद्धको विभीषिका’ कथा लेखेका थिए तर त्यो प्रकाशित हुन सकेन र त्यो अपूर्ण रह्यो। सन् १९६९ मा रचित ‘तरूण’ पत्रिकामा प्रकाशित भएको ‘कम्यूनिस्ट’ शीर्षकको कथाबाट यिनको नेपाली साहित्मा प्रवेश भएको हो। कथाबाट थालिएको यिनको साहित्यिक यात्रा पछि गएर उपन्यास, निबन्ध, नाटक, गीत,चित्रकला आदिमा विस्तारित हुन्छ र निरन्तर गतिशीलता पाइरहन्छ.।

विक्रमवीर थापाका प्रकाशित कृतिहरू हुन्- **विगतको परिवेशभित्र**(उपन्यास सन् १९८३), **टिस्टादेखि सतलजसम्म**(उपन्यास सन् १९८६), **हत्याराको डायरीको**(संस्मरण सन् १९९४), **बीसौं शताब्दीकी मोनालिसा**(साहित्य अकादमी पुरस्कार प्राप्त कथा सङ्ग्रह, सन् १९९७), **माटो बोल्दो हो**(उपन्यास सन् २००७),**मणिसिंह गुरुङ**(जीवनी सन् २०१०), **कारगिल युद्ध-१९९९** सम्झनाको सँगालो,भाग-१, सन् २०१६)। थापाले **युगदृष्टि**(1१९८९), **युगान्तर**(१९९४) **र कर्मवीर धनबहादुर सोनार आफ्नै अभिव्यक्तिभित्र**(सन्,१९९६**)** पत्रिकाको सम्पादन गरेका छन्। विक्रमवीर थापा ‘गोर्खा एक्स् सर्भिसमेन युनियन’, शिलाङ, ‘नेपाली साहित्य प्रकाशन समिति’ शिलाङका कार्यकारिणी सदस्य, ‘नेपाली पाठ्यपुस्तक समिति’का सदस्य, ‘सप्तऋषि सांस्कृतिक सङ्घ’ तीनसुकियाका सल्लाहाकार, ‘देउराली सांस्कृतिक सङ्घ’ बालिजान शोणितपुरका सल्लाहाकार आदि संस्थाहरूमा रहेर उल्लेखनीय योगदान दिँदै आएका छन्। थापाको साहित्यिक योगदानको कदर गर्दै- रत्नश्री सुवर्ण पदक,(सन् १९८५), स्रष्टा पुरस्कार(सन् १९९२), हरिभक्त कटुवाल स्मृति पुरस्कार(सन् १९९५) साहित्य अकादमी भ्रमण अनुदान(सन् १९९२), साहित्य अकादमी पुस्कार(सन् १९९९), सिक्किम सरकारबाट मासिक पेन्सन आदिबाट सम्मान गरिएको छ।

---

४. कथाकार र विक्रमवीर थापाको कथागत प्रवृत्ति

विक्रमवीर थापा पूर्वोत्तर भारतको शिलाङ्गमा बसेर नेपाली साहित्यका विविध विधामा कलम चलाएर नेपाली साहित्यमा आफ्नो लेखनीद्वारा विशिष्ट लेखकका रूपमा स्थापित हुन सक्षम भएका छन्। आज नेपाली साहित्यको इतिहासको कुरा गर्दा विक्रमवीर थापाको नाम नलिए त्यो आधुरो हुन्छ र नेपाली साहित्यको एउटा पातो रित्तो बन्छ। विगत पचास वर्षदेखि नेपाली साहित्यको विकास गराउन निरन्तर लागिरहेका थापाका साहित्यमा विविध प्रवृत्तिहरू देखिन्छन्। यिनी समसामयिक युगका स्वच्छन्दतावादी-यथार्थवादी साहित्यकार हुन्। कथा विधाबाट आफ्नो साहित्यि यात्रा थाले पनि पछि गएर यिनी उपन्यास लेखनमा बढी केन्द्रित भएका देखिन्छन्। यिनी सामाजका सत्य विषय लिएर कथा लेख्ने कथाकार हुन्। सामाजिक यथार्थ यिनको लेखनको मूल प्रवृत्तिहो। यिनका कथा लेखनमा संरचनात्मक विविधता पाइन्छ। कथा प्रारम्भ गर्ने तरिकामा यिनी मौलिक छन्। कथा भन्नुअघि

वातावरणको व्याख्या गरेर कथाभित्र प्रवेश गर्नु यिनका कथामा पाइने प्रमुख विशेषता हुन्। यिनले उपन्यासमा प्रचलित नियम अनुसार सोझै प्रवेश नगरेर काल्पनिक लेखकको उल्लेख गरेर विषयभित्र प्रवेश गर्ने छुट्टै प्रवृत्ति स्थापित गरेका छन्। यिनका तीनैवटा उपन्यासमा यो विशेषता पाइन्छ। थापा मूलतः स्वच्छन्तावादी साहित्यकार हुन् ।यिनले कथा, उपन्यास ,जीवनी तथा अन्य रचनाहरूमा सामाजिक यथार्थ ,ऐतिहासिक सत्य, नेपाली समाजसँग जोडिएका विविध विषय र सन्दर्भको उल्लेख गरेका छन्। थापा विविध घटनाहरूको उद्घाटन गर्ने साहित्यका रहुन्। यिनका कथा तथा उपन्यास अत्यन्त रोचक र आकर्षक हुन्छन्। यिनी चरित्रलाई भन्दा घटनालाई महत्व दिने साहित्यकार हुन्। एकभन्दा धैरै पात्रहरूको प्रयोग गर्नु यिनको मूल प्रवृत्ति रहेकोछ। यिनका कथा तथा उपन्यासमा धनी ,बगरी, शिक्षित अशिक्षित,शहरिया,गाउँले आदि विविध पात्रहरू पाइन्छन्। थापाका कथा,निबन्ध, जीवनीमूलक लेखमा भौगोलिक र ऐतिहासिक सन्दर्भको उल्लेख गरेको पाइन्छ। थापा प्रकृति र सत्यलाई संयोजन गरेर त्यसमा रोचतकता थप्न सिपालु छन्। यिनले मान्छेका भित्री-बाहिरी दुवै चरित्रको चित्रण गरेका छन्। यिनले आफ्ना कथामार्फत पूर्वोत्तर भारतको रहन-सहन ,वेषभूषा ,चालचलन ,संस्कार ,जीवनचेतना आदिको राम्रो चित्रण गरेका छन्। विभिन्न प्रकारका सन्देश दिनु यिनको महत्वपूर्ण विशेषता रहेको छ। भाषा-साहित्य परम्परा ,सामाजिक संस्कार यिनका रचनाका प्रमुख विषय हुन्। थापाले आफ्ना कथाद्वारा करूणा र त्रासदको चित्रण गरेका छन्। आत्महत्या गर्नु ,दुःखान्तमा पुगेर सकिनु,पलायन हुनु ,निराश हुनु आदि पनि यिनको प्रवृत्ति रहेको छ। थापा शुद्ध, सहज, सरल आकर्षक भाषाको प्रयोग गर्ने कथाकार हुन्। स्थानीय भाषाको कताकति प्रयोग भए तापनि यिनी शुद्ध र मानक नेपाली भाषाको प्रयोग गर्ने सचेत कथाकार हुन्।

---

५. विभिन्न कोणबाट *दिशान्तर* कथाको विश्लेषण

---

(१) कथावस्तु (विषयवस्तु)

कथाकारले आफ्नो जातिको संस्कृति बाँचे जाति बाँच्छ,जाति बाँचे भाषा बाँच्छ र जातिको उन्नति हुन्छ भन्ने विषयमा गम्भीर भएर केही लेखिरहेको छ। नेपाली भाषा-संस्कृतिमा आएको विकृति देखेर कथाकार चिन्तित भएर केही सोचिरहेको छ। पश्चिमी गीतको धूनमा हाम्रा युवा-युवतीले आफ्नो गीत-सङ्गीत भजन-किर्तन बिर्सेको देख्दा कथाकार दुःखी बन्छ।

कथाकार एकचित्त भएर 'दिशान्तर' नामको पुस्तक लेख्नलागिरहेको बेला उसकी श्रीमती मञ्जूषाले कोठाबाट 'कति लेख्नुभएको भात पस्किसकेकी छु' भनेर कराउँछे। लेखक झस्कन्छ र उसको लेखाइको एकाग्रता भङ्ग हुन्छ। 'गम्भीर भएर लेखिरहेको बेलामा यसरी नकराऊ' भनेर मञ्जूषालाई सम्झाउँछ। मञ्जूषाले अघिदेखिनै भात पस्केर पर्खिरहेकी हुन्छे। उसले 'सबैकी स्वास्नी हुनु तर लेखक भनाउँदाकी स्वास्नी नहुनु' भनेपछि लोग्ने(कथाकार) भान्साकोठामा जान्छ।

राति ओच्छयानमा पसेपछि कथाकारले मञ्जूषालाई 'आजका नेपाली युवा-युवती दिशाहीन भएर अर्कै बाटो हिंडिरहेका छन् र यिनीहरूले आफ्नो भाषा-संस्कृति बिर्सिसकेका छन्' भनेर नै बाटो देखाउन 'दिशान्तर' शीर्षकको पुस्तक लेखिरहेको छु भन्ने कुरा गर्छ। 'जुनजातिको साहित्य धनी हुन्छ त्यो जाति विश्वको प्रगतिशील जाति हुन्छ' भनेर आफ्नो विचार स्वास्नीलाई सुनाउँछ। पछौटे भएका नेपालीहरूलाई बाटो देखाउन मेरो पुस्तकले

सहयोग गर्ने छ र समुचित दिशा पाउने छन् भन्दै आफ्नो विचार मञ्जूषालाई सुनाइरको हुन्छ तर ऊ भने मस्त निदाएर घुर्नथालिसकेकी हुन्छे। कथाकार पनि घप्लक्क सिरक ओढेर सुत्छ।

आधा रातमा मस्त निदाइरहेको बेलामा मञ्जूषाले लोग्नेलाई उठाउँछे। बाहिर चट्याङ-चट्याङ गरेर बेसरी पानी परिरहेको हुन्छ। मट्टीतेलको टिनको छानोबाट पानी चुहेर सिरक लछप्पै भिजिसकेको हुन्छ। कथाकर उठेर पानी चुहेको चेपमा हातले सोझाएपछि पानी चुहुन छोड्छ। मञ्जूषाले विरक्त भएर ‘यस्तो विजोगमा कसरी बस्ने र आउने सन्तानलाई कसरी हुर्काउने’ भनेर लोग्नेसँग गुनासो पोख्छे। आफ्ना गरगहना बेचेर वा बन्धक राखेर भए पनि एउटा पक्की घर बनाउँ भनेर लोग्नेलाई भन्छे। कथाकार(लोग्ने)ले दुई वर्षपछि लाइफ इनसुरेन्सको पन्ध्र हजार र पुस्तकको केही रोयल्टी आएपछि पक्की घर बनाउने बाचा गर्छ। कथाकारले पुस्तक प्रकाशनको निम्ति भनेजस्तो प्रकाशक पाउँनसक्दैन। केही उपाए नदेखेपछि मञ्जूषाका गहना बन्धक राखेर पुस्तक छपाउँछ। केही गनेचुनेका आफन्तहरूले पुस्तक किनिदिन्छन्। पुस्तक बिक्री हुँदैन, पुस्तकको लगानी पनि उठ्दैन। स्वास्नीका बन्धक राखेका गहना फिर्ता गर्नेसम्म पैसा हुँदैन। लोग्ने-स्वास्नी दुवै निराश हुन्छन्। नेपालीहरूले आफ्नो भाषाप्रति देखाएको उदसीनता देखेर कथाकार साह्रै दुःखी बन्छ र मनमा अनेक कुरा खेलाइरहन्छ।

मञ्जुषाले केही दिनमा छोरो जन्माउँछे। पैसाको अभावले गर्दा सुत्केरीको राम्रो सेवासुसारसम्म हुनसक्दैन। लोग्नेले उसलाई एउटा राम्रो साडीसम्म किनिदिन सक्दैन। मञ्जुषाले फाटेकै साडी लगाएर भए पनि लोग्नेको लाज छोप्ने कोशिश गर्छे। नेपाली समाजको विचार बुझेर उसले नेपालीलाईबाँदरको उपमासम्म दिन्छे।

एक साँझ कथाकार अफिसबाट घर आउँदा घरको कोठाबाहिर दश बाह्र जना चिनेका नचिनेका मान्छेहरू देख्छ। ती मान्छेहरूले रक्सी खाँदै गरिरहेका थिए। कथाकार रिसाउँदै भान्साकोठामा पस्छ। यो के गरेको?, यसरी किन मेरो बेइज्जत गरेको? भनेर स्वास्नीलाई हकार्छ। लोग्नेका कुरा सुनेर ‘यत्रो दिन नाङ्गै बसेर तपाईंको समाजले के दियो?’ भनेर उल्टै लोग्नेलाई प्रश्न गर्छे। नाङ्गो बसेर समाजको अघि बेइज्जत हुनु भन्दा रक्सी पारेर भए पनि, पैसा कमाएर ऋण तिरेर इज्जतले बस्नु जाति भनेर लोग्नेलाई ठाडो जवाब दिन्छे।’ उसका कुराले कथाकार(लोग्ने) निरुत्तर हुन्छ। आँखामा आँसु टलपल हुन्छ।

रक्सीको व्यापर राम्ररी चल्नथाल्छ। उनीहरूले बन्धक राखेको गहना उकास्छन्। उनीहरूले ठूलै घर बनाउनसक्ने पैसा कमाउँछन्। विद्यार्थीदेखि लिएर समाजका गन्यमान्य मान्छे पनि त्यहाँ रक्सी खान आउँछन्। रक्सीमा बेसरी पैसा उडाएको देखेर कथाकारले आफ्नोपुस्तक किनिदिन अनुरोध गर्छ। कसैले पुस्तक महँगो भयो, कसैले नेपाली पुस्तकमा के पाइन्छ भनेर व्यङ्ग्य गर्दै हाँसोमा उडाउँछन् तर रक्सीको झोंकमा पचास, सयका नोट्स पछार्ने गर्छन्। नेपालीहरूको बुद्धि, मानसिकता र सोच देखेर कथाकार दङ्ग पर्छ। पुस्तक लेखेर समाजलाई बाटो देखाउने उसको सपना चकनाचुर हुन्छ। यहाँ पुगेर कथा समाप्त हुन्छ।

(२) सहभागी वा चरित्र चित्रण

यस कथामा प्रमुख सहभागीका रूपमा म अर्थात कथाकार र उसकी श्रीमती मञ्जूषा रहेका छन्। यी दुई पात्र बाहेक रक्सी खाने आउने समाजका गन्यमान्य र विद्यार्थीहरू गौण पात्रका रूपमा आएका छन्। म अर्थात कथाकार वा मञ्जूषाको लोग्ने यस कथाको मुख्य सहभागी हो र उसकै केन्द्रियतामा कथा आरम्भ र अन्त्य भएको छ। मञ्जूषाको पनि कथामाप्रमुख सहभागिता रहेको छ। उसले नेपाली समाज कसरी दिशान्तरित भएको छ, भौंतिरिएको छ भनेर औंल्याउँने चेष्टा गरेकी छ।

म(कथाकार) :म अर्थात कथाकारयस कथाको मुख्य पुरुष पात्र वा नायक हो। म पात्र जातीय भावनाले भरिएको एउटा सभ्य पात्र हो। यो पात्र,भाषा-साहित्य, संस्कृतिलाई माया गर्ने शिक्षित मान्छे हो। उसले एउटा

गहकिलो पुस्तक लेखेर पथभ्रष्ट भएका नेपालीहरूलाई बाटो देखाउन खोजेको छ। साहित्यद्वारा समाजमा परिवर्तन ल्याउन सकिन्छ भन्ने राम्रो विचार उसले राखेको छ। त्यसैले उसले 'दिशान्तर' नामक राम्रो पुस्तक लेख्दै छ। पुस्तक लेखिसकेपछि त्यो छाप्न प्रकाशक खोज्छ तर कुनै पनि प्रकाशकले छाप्न मान्दैन। प्रकाशकले अलि व्यवसायिक र बिजनेश बढाउने खालको पुस्तक भए छापिदिने इच्छा जनाउँछ। पुस्तक छाप्ने पैसाको व्यवस्था हुनसकेपछि आफ्नी सस्वास्नी मञ्जूषाका गहना बन्धक राखेर आफैले प्रकाशन गराउँछ। प्रतिष्ठित व्यक्तिहरूले उसलाई स्याबासी दिन्छन् र केही प्रबुद्ध पाठकहरूले केही प्रति किनिदिन्छन् तर दैरैजसो पुस्तक बिक्री हुँदैनन्। पुस्तक बिक्री नभएपछि आर्थिक अभावले गर्दा उसकी स्वास्नी मञ्जूषाले रक्सी बनाउन थाल्छे। कथाकारले रक्सी खान आउने पतिपय प्रबुद्ध व्यक्ति र विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो पुस्तक किनिदिन आग्रह गर्छ। सय-सय रूपियाँ रक्सीमा खर्च गर्नेले पुस्तकको पच्चीस रुपियाँ चर्को भयो भनेर किन्न मान्दैनन् बरू उल्टै नेपाली पुस्तक पढेर के पाइन्छ भनेर व्यङ्ग्य गर्छन्। कथाकारले नेपाली समाजका मान्छेहरूको विचार देखेर दङ्ग पर्छ। भाषालाई माया गरेर समाजलाई बाटो देखाउने उसको सोचलाई नेपाली समाजले भताभुङ्ग पारिदिन्छ। भाषा-साहित्य र संस्कृतिले जातिलाई पछिसम्म चिनाउनसक्छ, सभ्य जातिको चिह्न भाषा हो भन्ने उसको राम्रो विचार भए पनि उसको भावलाई नेपाली समाजले बुझ्नसक्दैन। स्वास्नीका गहना बन्धक राखेर भए पनि पुस्तक छपाएर समाजको उन्नति होस् भन्ने कामना गर्छ तर रक्सीमा डुबेको नेपाली समाजले उसको महान विचारलाई चकनाचुर पारिदिएको परिदिन्छ। स्वास्नी मञ्जूषाले 'नेपालीहरू बाँदर हुन्, उनीहरूलाई उन्नतिको वृक्षमा चढ्न सिकाउन खोजे उल्टै वृक्षको जरा खोदल्न पुग्छन' भन्दा पनि नबोलिकन उसका कुरा समर्थन गर्नपुग्छ। स्वास्नीले बाध्य भएर रक्सी बेच्ने व्यापार गर्दा उसले बाहिरबाट विरोध गरे पनि भित्रबाट समर्थन गर्छ। यसरी यस कथामा म अर्थात कथाकार पात्रले सभ्य, सुशील र विवेकशील जातिको प्रतिनिधित्व गरेको छ।

मञ्जूषा: मञ्जूषा कथाकी नायिका तथा मुख्य नारी पात्र हो। ऊ कथामा अर्थात कथाकारकी स्वास्नीका रूपमा चिनिएकी छ। ऊ प्रबल इच्छा भएकी स्त्री हो। उसमा धन-पैसाले सम्पन्न होस् भन्ने उच्च चाहना छ। कुनै पनि कार्य उद्देश्यपूर्ण होस् भन्ने उसको सोच छ। सबैकी 'स्वास्नी हुनु तर लेखक भई टोपल्नेकी स्वास्नी नहुनु' भनेर उसले लोग्नेको साहित्यकसर बन्ने सोचलाई सोझै विरोध गरेकी छ। लोग्नेका विचारलाई मुखले समर्थन गरे तापनि भित्री मनबाट उसले विरोध गरेकी छ। लोग्नेले पुस्तक छाप्न प्रकाशक नपाएपछि आफ्ना गहना दिएर सहयोग गरेकीले उसमा सहयोगी भावना पनि छ। ऊ आफू र आफ्नो परिवारप्रति राम्रो सोच राख्ने स्त्री हो। धनको अभावमा आउने सन्तानको पालन-पोषण कसरी हुन्छ भन्ने सोच उसमा छ। उसमा धैर्य धारण गर्ने क्षमता पनि छ। लोग्नेले केही गर्छ वा साहित्यबाट केही आउँछ कि भन्ने आशाले दुई वर्षसम्म फाटेका साडी लगाएर प्रतीक्षा गर्छे। लोग्नेको पुस्तकबाट पैसा आउने आशा नदेखे पछि उसले रक्सी बेच्न थाल्छे। नेपाली समाजको विचार बुझेरनै उसले रक्सी बेच्ने काम थालेकी हो। समाजमा रक्सी बेचेर सजिलै पैसा कमाउन सकिन्छ भनेर उसले रक्सी बेच्ने काम गर्न थाल्छे। रक्सी बेचेरै भए पनि उसले सुखी, सम्पन्न र धनी हुने सपना उसले देखेकी छ। लोग्नेले रक्सी बेचेको देखेर- "यो के गरेको? मेरो बेइजती गर्न खोजेको" भन्दा उसले लोग्नेलाई- "तपाईंले पुस्तक छापेर मेरो के इजत राखिदिनु भयो र? यत्रो दिनसम्म फाटेको साडी लगाएर आफ्नो लाज ढाक्ने कोशिश गरें तर कति दिनसम्म नाङ्गो रहनु?" भनेर उसले लोग्नेलाई ठाडो जवाफ दिएकी छ। यसरी यस कथामा मञ्जूषा परिवेश बुझ्ने, समाजमा बसेपछि धन-सम्पत्ति हुनुपर्छ भन्ने भन्ने विचार भएकी स्त्रीको रूपमा चिनिएकी छ।

(३) परिवेश,उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

परिवेशसूचक स्थान र समयको स्पष्ट उल्लेख नगरिएको कारण यो कथा सार्वस्थानिक र सार्वकालिक विशेषतायुक्त छ। यस कथाको वातावरण अत्यन्त निराशाजनक छ। कथाकारले भाषा-साहित्य र संस्कृतिको उत्थान गर्न राम्रो पुस्तकको रचना गरे तापनि त्यो बिक्री-वितरण नभएर उल्टो ऋण लागेर स्वास्नीमञ्जूषाका गरगहना बन्धक राख्दा पच हुने जस्तो दुःखद परिवेश यसमा उल्लेख गरिएको छ।कथाकारले नोकरी गर्ने भएकाले कथा शहरी परिवेशमा रचिएको हो भन्ने बुझिन्छ साथै साहित्यप्रेमी र प्रबुद्ध व्यक्ति र स्कूल पढेका विद्यार्थीहरूको उल्लेख गरिएकाले कथाले शहरतिर सङ्केत गरेको छ। समाजलाई दिशा दिनखोज्ने कथाकारले आफ्नी स्वास्नीका गहना बन्धक राखेर भए पनि पुस्तक छापेको छ तर रक्सीको लतमा फसेको नेपाली समाजले पुस्तकको महत्व बुझ्न सक्दैन भन्ने निराशाजनक परिवेशको उल्लेख यस कथामा गरिएको छ। नेपाली समाजको परिवेश बुझेर आर्थिक अवस्थाले पीडित भएर मञ्जूषाले लोग्नेको इच्छा विपरीत गएर रक्सी बनाउने पेशा थालेकी छे। रक्सीको व्यापार खूब राम्ररी चल्छ। समाजका सबै प्रकारका ग्राहक मञ्जूषाकी रक्सी पसलमा रक्सी खान आउँछन्। कथाकारले कतै ती रक्सियाहरूले पुस्तक किनिदिन्छ कि भनेर पुस्तक किनिदिने आग्रह गर्छ। पच्चीस रूपियाँ निकै महँगो भयो भन्ने रपुस्तक किन्न नस्क्ने नेपालीहरूले रक्सीमा भने सय-सय रूपियाँ उडाउन सक्छन् भन्ने नकारात्मक परिवेशको चित्रण कथामा भएको छ। पढेलेखेका शिक्षित, विद्यार्थी पनि रक्सीमा लागेर नेपाली भाषा बिर्सेर समाजलाई अन्धकारतिर धकलेको दुःखद परिवेशको उल्लेख कथामा भएको छ। नेपाली समाजलाई शिक्षा वा साहित्य भन्दा रक्सी प्यारो छ र त्यही प्रवृत्तिले गर्दा यो जाति कहिल्यै माथि उठ्न नसकेको हो भन्ने सोच कथाकारको छ। अरू जाति सरह उन्नतिको बाटोमा लाग्न चाहने हो भने नेपाली समाजले रक्सीजस्तो नकारात्मक बाटो छोडेर शिक्षा, साहित्य र भाषाको बाटो समात्नुपर्छ भन्ने उद्देश्य राखिएको यो कथा प्रथमपुरुष दृष्टिविन्दुमा संरचित छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले यो कथा अत्यन्त सरल र सहज छ। कथामा मानक एवं परिष्कृत भाषाको प्रयोग गरिएको छ। कथामा संस्कृत भाषाको बाहुल्यता भए तापनि ती सहज रूपमा पढ्न सकिने र बुझ्न सकिने खालका छन्। कथाकारले साहित्यले कुनै पनि जातिको अस्तित्वलाई जोगाउन सक्छ भन्ने भावलाई साहित्यिक तरिकाले वर्णन गरेका छन्। यस प्रकारको वर्णन पनि साधारण पाठकले सजिलै पढ्न सक्छन्। संवाद तथा वर्णनात्मक शैलीमा आएको भाषा पनि रोचक र आकर्षक छ। विसङ्गति,प्रगतिशील, दृष्टिकोण, न्यूनतम, युवावर्ग, सान्त्वना, साहित्यिक, यथार्थवादी, प्रतिष्ठित, परिसीमा, संवर्धन, आत्माभिमान, सम्भ्रान्त आदि जस्ता केही संस्कृतका साहित्यिक शब्द एकातिर प्रयोग गरिएको छ भने अर्कातिर उत्ताउलो, पहाड-कन्दरा, ओच्छयान, लछप्पै, चट्याङ-चट्याङ, कुकुरुक्क, निक्खर आदि जस्ता विशुद्ध नेपाली शब्द प्रयोग गरेर कथालाई रोचक पारिएको छ। दोस्रो क्यापिटल, लाइफ इन्सुरेन्स्, लोन, रोयल्टी, सन्, उइकेण्ड, म्याट्रिक, ब्लेक, रेस्टुरेन्ट, ह्विस्की, ह्वाट्स् द प्राब्लम, आमिन्, कोस्टली आदि अङ्ग्रेजी शब्दले कथालाई थप आकर्षक बनाएको छ। लेखक भा टोपल्ने, कुम्भकर्ण जस्तो, लछयाप्पै भिजेको, कुखुरे बैंस, बिहान के खाउँ बेलुका के खाउँ, बाँदरलाई सिकाएको काम गर्छ, कति दिनसम्म नाङ्गो हुनु जस्ता टुक्का र उखानले कथालाई आकर्षक र स्वाभाविक बनाएको छ।

----

६. उपसंहार

विक्रमवीर थापा नेपाली साहित्यका एक जना प्रतिभाशाली साहित्यकार हुन्। यिनले नेपाली साहित्यका कथा, उपन्यास, निबन्ध, गीत, चित्रकला आदि सबै विधामा कलम चलाएका छन्। यिनले समाजमा देखेभोगेका विषयलाई सहज र सरल भाषामा साहित्यको रूप दिन सक्षम भएका छन्। थापा साहित्यकार बाहेक सिपाही र उत्कृष्ट कलाकार पनि हुन्।विक्रमवीर थापाको 'दिशान्तर' कथाले नेपाली समाजमा बढ्दै गएको सामाजिकविकृति, मातृभाषाप्रति बढ्दै गएको अरुचिप्रति गहिरो चिन्ता प्रकट गरेको छ। भाषा-साहित्यले समाजको सम्मान बढ्ने भए तापनि नेपाली जातिले त्यतातिर आँखा चिम्लेर रक्सी सेवन जस्तो विकृतिमा फसेकोमा कथाकार निकै चिन्तित बनेका छन्। कथाकारले पुस्तक लेखेर समाजलाई सही बाटो देखाउन खोजेका भए पनि नेपाली समाजले आँखा बन्द गरेको देख्दा साह्रै दुःखी बनेका छन्। थापाको 'दिशान्तर' कथा विषय,सहभागी, परिवेश, उद्देश्य तथा भाषाशैलीय विन्यासका दृष्टिले निकै सफल बनेको छ।

----

७. शब्दार्थः

अस्तित्व	-	परिचय वा कुनै वस्तु हुनुको अवस्था
परिपाटी	-	तरिका, ढाँचा, विधाविषय
परिवेश	–	वातावरण,वरिपरि
मौलिक	–	आफ्नै, निजी
विसङ्गति	–	बेमेल वा नमिलेको
प्रगतिशील	–	समाजको विकासमा विश्वास गर्ने
अकस्मात	–	अपर्झट, एकाएक
सान्त्वना	-	शान्ति दिने काम
प्रकाशक	-	प्रकाशमा ल्याउने व्यक्ति
यथार्थवादी	-	जस्तो छ त्यसैलाई मान्ने
व्यावसायिक	-	व्यसाय वा पेसासित सम्बन्ध भएको
आत्माभिमान	-	आफ्नो सम्मान, आत्मगौरव
प्रकाशित	-	छापिएको, प्रकाशनमा आएको
प्रवृत्ति	-	विशेषता
विश्लेषण	-	व्याख्या,सार, निचोड
गतिशीलता	-	अघि बढ्ने अवस्था
समसामयिक	-	समयसित जोडिएको
स्वच्छदन्तावादी	-	अरूको अधीनमा नरहने विचार वा साहित्य
यथार्थवादी	-	सत्यसित सम्बन्धित विचार

संयोजन	-	मिल्ने गरी जोडिने काम
करुण र त्रासद	-	दया, माया र डर
उपमा	-	उदाहरण, तुलना गर्ने वस्तु
बन्धक	-	धितो, कसैसँग सापट लिएर राखिएको वस्तु
व्यङ्ग्य	-	घुमाउरो पाराले भनिएको
भताभुङ्ग	-	बिग्रेको, भत्केको
सार्वस्थानिक	-	कुनै पनि ठाउँको
सार्वकालिक	-	कुनै पनि समयको हुनसक्ने
नकारात्मक	-	नगर्ने किसिमको
दृष्टिविन्दु	-	विशेष ठाउँलाई हेर्नु
मानक र परिष्कृत	-	राम्रो र शुद्ध

---

८. अभ्यास

---

१. तल दिइएका प्रश्नहरूका एक-एक वाक्यमा उत्तर लेखः

(क) विक्रमवीर थापाको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?

(ख) विक्रमवीर थापा कहिले र कुन पल्टनमा भर्ना भएका थिए?

(ग) साहित्य बाहेक थापाका अन्य कुन-कुन विषयलाई अघि बढाइरहेका छन्?

(घ) विक्रमवीर थापाको पहिलो रचना कहिले र कुन पत्रिकामा छापिएको थियो?

(ङ) विक्रमवीर थापाले कुन पुस्तकमा साहित्य अकादेमी पुरस्कार पाएका थिए?

(च) विक्रमवीर थापाका मुख्य प्रवृत्तिहरू के-के हुन्?

(छ) दिशान्तर कथामा कथाकारले कुन शीर्षकको पुस्तक लेखिरहेको छ?

(ज) मञ्जूषा को हो?

(झ) कसलाई बन्धक राखेर आफू छुटाउँछ?

(ञ) 'दिशान्तर' कथाको परिवेश कस्तो छ?

२. तल दिइएका वाक्यमा रहेका रित्ता ठाउँलाई उचित शब्द खोजेर पूरा गरः

(क) विक्रमवीर थापा सफल साहित्यकारका साथै---------------- पनि हुन्।

(ख) विक्रमवीर थापाले सन् १९६४ मा ------------------ कथा लेखेका थिए।

(ग) थापाका कथा लेखनमा --------------- विविधता पाइन्छ।

(घ) यिनका कथा तथा उपन्यास अत्यन्त ------------------- र आकर्षक हुन्छन्।

(ङ) बाहिर ---------------- गरेर असारे पानी परिरहेको हुन्छ।

(च) ---------------------- रिसाउँदै भान्साकोठामा पस्छन्।

(छ) म पात्र-------------------- भावनाले भरिएको एउटा पात्र हो।

(ज) ---------------- कथाकी नायिका तथा मुख्य नारी पात्र हो।

(झ) उसमा धैर्य धारण गर्ने ----------------- पनि छ।

(ञ) कथामा मानक एवं ------------------- भाषाको प्रयोग गरिएको छ।

३. तल दिइएका खण्ड ‘क’ का वाक्यलाई खण्ड ‘ख’ सित जोडा मिलाऊ:

खण्ड क	खण्ड ख
(क) विक्रमवीर थापाको जन्म	दिशान्तर शीर्षकको पुस्तक लेखिरहेछु।
(ख) थापा चार वर्षको हुँदा	सुत्केरीको राम्रो स्याहारसुसार हुनसक्दैन
(ग) बीसौं शताब्दीकी मोनालिसा	नेपालीहरूलाई बाटो देखाउनसक्छ।
(घ) थापाको कथा लेखनमा	कथा अत्यन्त सरल छ।
(ङ) एक भन्दा धेरै पात्रहरूको	संरचनात्मक विविधता पाइन्छ।
(च) भाषा-संस्कृतिको बाटो देखाउन	एक जना प्रतिभाशाली साहित्यकार हुन्।
(छ) पैसाको अभावले गर्दा	सन्१९९७ मा प्रकाशित कथा सङ्ग्रह हो।
(ज) उसले एउटा गहकिलो पुस्तक लेख्दै	उनका बाबाको मृत्यु भयो।
(झ) भाषाशैलीय विन्यासको दृष्टिले	शिलाङमा भएको हो।
(ञ) विक्रमवीर थापा	थापाको मूल प्रवृत्ति रहेको छ।

४. तलका प्रश्नहरूको 100 शब्दभित्र उत्तर लेख:

(क) विक्रमवीर थापा को हुन् र उसको बाल्यकाल कसरी बितेको पाइन्छ?

(ख) विक्रमवीर थापाका मुख्य प्रवृत्तिहरू के के हुन्?

(ग) म(कथाकार) पात्रले कस्तो कर्म गर्न चाहन्छ?

(घ) मञ्जूषा को हो? ऊ कस्ती स्त्री हो?

(ङ) दिशान्तर कथाको परिवेश कस्तो छ?

४. तलका प्रश्नहरूको 300 शब्दमा उत्तर लेख:

(क) विक्रमवीर थापाको परिचय देऊ।

(ख) विक्रमवीर थाताका साहित्यमा पाइने मुख्य विशेषता के के हुन्?

(ग) आफ्नै भाषामा ‘दिशान्तर’ कथाको कथावस्तु लेख।

(घ) म(कथाकार)को चरित्र चित्रण गर।

(ङ) दिशान्तर कथामा कस्तो परिवेशको चित्रण गरिएको छ?

९.सन्दर्भग्रन्थ

---

१. उपाध्याय,टंकनारायण र जोशी वसन्तराज(सम्पा०), ***स्नातकीय नेपाली साहित्य***, शिलाङः नेपाली पाठ्यपुस्तक प्रकाशन समिति, प्र०सं० सन् २०१५

२. थापा,विक्रमवीर, ***बीसौं शताब्दीकी मोनालिसा***, तीनसुकियाःसप्तऋषि साहित्य प्रकाशन। समिति,प्र०सं० सन् १९९७

३. थापा, शान्ति, **असमेली नेपाली कथायात्रा**, असम : नेपाली साहित्य परिषद, सन् २००८

४. पराजुली, लक्ष्मीप्रसाद, **नेपालीकथा-साहित्यमाउत्तर-पूर्वीयभारतकोयोगदान**, असम **:**गीता पराजुली, शिङरी ,सन् २००१।
५. भट्टराई, जयदेव, **साहित्यकार परिचय र अभिव्यक्ति**, काठमाडौं**:** नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, सन् १९९४
६. लुइटेल, लीला, ***नेपाली फिक्सन पेपर- ब्लक-2, नेपाली नोबल,*** गुवाहाटी विश्वविद्यालयः दूर तथा खुला शिक्षा अध्ययन संस्थान, प्र०सं०, सन् २०१०

एकाइ ६

कर्त्तव्य

एकाइको संरचना

१- प्रस्तावना
२- उद्देश्य
३- कथाकार लीलबहादुर क्षत्री**को परिचय**
४- कथाकार लीलबहादुर क्षत्री**को कथागत प्रवृत्ति**
५- विभिन्न कोणबाट दिशान्तर कथाको विश्लेषण
६- निष्कर्ष
७- शब्दार्थ
८- अभ्यास
९- सन्दर्भसामग्री

---

१. प्रस्तावना

लीलबहादुर क्षत्री भारतीय नेपाली साहित्यका शिखर व्यक्तित्व हुन्। उनका चारवटा उपन्यास, चारवटा कथासङ्ग्रह,चारवटा निबन्ध सङ्ग्रह अनि तीनवटा समालोचनात्मक पुस्तकहरू प्रकाशित छन्। उनको पहिलो प्रकाशित रचना *शिवस्तुति कविता* (सन् १९५९) हो। भारतीय नेपाली साहित्यकार लीलबहादुर क्षत्री एकजना सफल उपन्यासकार, कथाकार, निबन्धकार, नाटककारका रूपमा चिनिन्छन्। आधुनिक नेपाली कथा परम्पराको दोस्रो दशकमा देखापर्ने लीलबहादुर क्षत्री (सन् १९५०) **कर्त्तव्य** कथा लिएर उत्तर पूर्वाञ्चल भारतबाट कथाक्षेत्रमा प्रवेश गरेका हुन्। उक्त कथा **युगवाणी** पत्रिकामा सन् १९५२ मा प्रकाशित भएको हो। लीलबहादुरले **कर्त्तव्य** कथाका माध्यमबाट हरेक नागरिकको कर्त्तव्यलाई सम्झाउँदै देशमातृको सेवामा समर्पित हुनुपर्ने, नागरिकले देशप्रतिको कर्त्तव्य बुझ्नुपर्ने भन्ने मुख्य उद्देश्य राखेका छन्। उत्तर पूर्वाञ्चल भारतबाट यथार्थवादी धारामा कथा लेख्ने पहिलो कथाकार लीलबहादुर क्षत्री हुन्। उनका कथाहरूमा विशेष गरेर सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति मुख्य रूपमा देख्न पाइन्छ।

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले यो पाठ पढिसक्दा लीलबहादुर क्षत्रीको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिका बारेमा जान्ने छन्। उनको **कर्त्तव्य** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश,

उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास बुझ्न सक्ने छन्। यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **कर्त्तव्य** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुने छन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूका उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुने छन्।

----

२. **कथाकार** लीलबहादुर क्षत्री**को परिचय**

शिक्षा र साहित्यमा विशेष सेवा गरी योगदान पुऱ्याएका कारण भारत सरकारबाट सन् २०२० मा पद्मश्री पुरस्कारले सम्मानित पूर्वाञ्चल भारतका वरिष्ठ नेपाली साहित्यकार लीलबहादुर क्षत्रीको जन्म १ मार्च १९३३ का दिन गुवाहाटीमा भएको हो। लीलबहादुर क्षत्रीको अक्षरारम्भ शिलाङको बङ्गाली स्कुलबाट भएको हो। सन् १९५२ मा उनले शिलाङ गभर्मेन्ट स्कुलबाट प्रवेशिका परीक्षा उत्तीर्ण गरेका थिए। उनका पिता प्रेमबहादुर क्षत्री पुलिसबाट इन्सपेक्टर भएर गुवाहाटी सरूवा हुनाले घरमै बसेर गुवाहाटीको कटन कलेजबाट सन् १९५४ मा आइ.ए. अनि सन्-१९५६ मा बी.ए. पास गरे। सन् १९५८ मा क्षत्रीले गुवाहाटी विश्वविद्यालयबाट अर्थशास्त्र विषयमा स्नातकोत्तर तह पनि उत्तीर्ण भए।

लीलबहादुर क्षत्रीले १५ /१६ वर्षको उमेरदेखि नै लेखनकार्य थाले तापनि उनको पहिलो प्रकाशित रचना *शिवस्तुति कविता* (सन् १९५९) हो। भारतीय नेपाली साहित्यकार लीलबहादुर क्षत्री एकजना सफल उपन्यासकार, कथाकार, निबन्धकार, नाटककारका रूपमा चिनिन्छन्। उनका हालसम्मका प्रकाशित कृतिहरू यसप्रकार छन्-

(क) बसाइँ (उपन्यास) सन् १९५७
(ख) असममा नेपाली भाषाको साह्रो-गाह्रो (प्रवन्ध), सन् १९६२
(ग) दोबाटो(नाटक) सन् १९६६
(घ) अतृप्त (उपन्यास) सन् १९६९
(ङ) तीन दशक बीस अभिव्यक्ति (कथासङ्ग्रह) सन् १९८३
(च) ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ (उपन्यास) सन् १९८६
(छ) लीलबहादुर क्षत्रीका कथाहरू (कथासङ्ग्रह) सन् १९९७
(ज) पूर्वाञ्चल भारतीय नेपाली कथा साहित्य र पत्रकारिताको इतिवृत्त सन् १९९७
(झ) झ्याउरे पार्टीमा लाग्दा (निबन्ध सङ्ग्रह) सन् १९९९
(ञ) पूर्वोत्तर भारतीय नेपाली साहित्य र समाजको ऐतिहासिक दिग्दर्शन) प्रवन्ध (सन् २०००
(ट) सिमलको भुवा (निबन्धसङ्ग्रह) सन् २०१२
(ठ) प्रतिध्वनिहरू विस्मृतिका सन् २००४
(ड) कहिल्यै नफुक्ने गाँठो (कथा सङ्ग्रह) सन् २०१६
(ढ) छरिएको बिस्कुन(कथा सङ्ग्रह) सन् २०१६
(ण) लीलबहादुर क्षत्रीका ऐतिहासिक भूमिका सन् २०१९

लीलबहादुर क्षत्रीको **बसाइँ** उपन्यास अङ्ग्रेजी, असमीया र चिनिया भाषामा अनुवाद भएको छ भने उनको **ब्रह्मपुत्रका छेउछाउ** हिन्दी र असमीया भाषामा अनुवाद भइसकेको छ। उनको **बसाइँ** उपन्यासमा नेपाली चलचित्र निर्माण भइसकेको छ साथै ओस्कार पुरस्कारका लागि नामाङ्कित भएको हो।

लीलबहादुर क्षत्रीले सन् १९८५ मा भानु पुरस्कार, सन् १९८७ मा भारतीय साहित्य अकादमी पुरस्कार, सन् १९९४ मा असम सरकारद्वारा साहित्यिक पेन्सन, सन् २००६ मा असम नेपाली साहित्य सभा पुरस्कार, सन् २०१३ मा काठमाडौँको भानुजयन्ती समारोहमा रथारोहण, सन् २०२० मा भारत सरकारद्वारा **पद्मश्री पुरस्कार** प्रदान गरेको छ। साथै २०२१ मा काठमाडौँस्थित प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट अन्तर्राष्ट्रिय भानु पुरस्कार पनि प्राप्त गर्नु गर्नुका अनेकौँ पुरस्कार र सम्मानपत्रले सम्मानित भएका अग्रज साहित्यकार हुन् लीलबहादुर क्षत्री।

४. कथाकार लीलबहादुर क्षत्री**को कथागत प्रवृत्ति**

आधुनिक नेपाली कथा परम्पराको दोस्रो दशकमा देखापर्ने लीलबहादुर क्षत्री (सन् १९५०)कर्त्तव्य कथा लिएर उत्तर पूर्वाञ्चल भारतबाट कथाक्षेत्रमा प्रवेश गर्छन्। उक्त कथा **युगवाणी** पत्रिकामा सन् १९५२ मा प्रकाशित भएको हो। नेपाली कथा साहित्यमा एउटा छुट्टै स्थान ओगट्ने लीलबहादुर क्षत्रीका हालसम्म चारवटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित भइसकेका छन्। उत्तर पूर्वाञ्चल भारतबाट यथार्थवादी धारामा कथा लेख्ने पहिलो कथाकार लीलबहादुर क्षत्री हुन्। उनका कथाहरूमा विशेष गरी सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्ति मुख्य रूपमा देखिने पाइन्छ। यथार्थवादी कथाकारका रूपमा यिनले वास्तविकताको चित्रण गरेका छन्। समाजका निम्नवर्गीय कृषक, कर्मचारी, ज्यामी र सैनिकहरूको विवशता र वेदनालाई यिनले कथामा यथार्थ रूपमा वर्णन गरेका छन्।

क्षत्रीका कथामा एउटै प्रवृत्ति मात्र नरहेर त्यसमा विभिन्न प्रवृत्तिहरू पाइन्छन्। उनका कतिपय कथाहरू व्यङ्ग्यप्रधान हुनुका साथै त्यसमा सुधारवादी धारणा समावेश भएको छ। आर्थिक विपन्न पारिवारिक जीवनको चित्रण गर्नु क्षत्रीको कथागत प्रवृत्ति हो। क्षत्रीको अर्को महत्वपूर्ण कथागत प्रवृत्तिका रूपमा आदर्शवादी दृष्टिकोण रहेको छ। सबला नारी, कर्त्तव्य, पुरस्कार, सस्तो रगत आदि कथाहरूमा आदर्शवादी प्रवृत्तिको निर्वाह भएको छ। क्षत्रीको राष्ट्रवादी भावना एवम् आर्थिक कठिनाई कतिपय कथामा वर्णन भएको पाइन्छ। नीतिचेतनामूलक प्रवृत्ति क्षत्रीका कथामा पाइने अर्को विशेषता हो। आफ्नो देश, समाज र परिवारप्रति गर्नुपर्ने नैतिक कर्त्तव्यलाई क्षत्रीका कथाले सम्झाएको पाइन्छ। आर्थिक अभावग्रस्त नेपाली समाजको चित्रण गर्नु पनि क्षत्रीको कथागत प्रवृत्ति हो। उनका कथामा वर्णित नेपाली समाज, आर्थिक कठिनाइमा जकडिएको पाइन्छ। लीलबहादुर क्षत्रीका कथाहरूले सामाजिक यथार्थवादको चित्रण विशेष गरी उत्तर पूर्वाञ्चल भारतमा बसोबास गरिरहेका नेपालीहरूको अत्यन्त सजीव र मार्मिक चित्र प्रस्तुत गरेका छन्। क्षत्रीले आफ्ना कथाहरूमा भारतीय नेपालीहरूको जीवन भोगाइको यथार्थ चित्र उतारेका छन् भने कतिपय कथामा नेपालमा देखिएका विभिन्न समस्याहरूको पनि यथार्थ चित्र झल्काएका छन्। सामाजिक अन्धविश्वासले साधारण अशिक्षित समाजका मानिसमा ल्याएको समस्याको उद्घाटन गर्नु उनको कथागत विशेषता हो। त्यसरी नै राजनैतिक व्यवस्थाले ल्याउन सक्ने थिचोमिचोलाई पनि आफ्ना कथाहरूमा उतारेका छन्। लीलबहादुर क्षत्रीको कथागत प्रवृत्ति केवल एउटै विषयमा सीमित नरहेर विभिन्नतामा लम्किएको छ। उनी सामाजिक यथार्थवादी कथाकार भए तापनि मनोवैज्ञानिक, दार्शनिक, प्रेममूलक, व्यङ्ग्यप्रधान कथाहरू पनि उनले यथेष्ट रचना गरेका छन्।

क्षत्रीका कथाहरूमाउत्तर पूर्वाञ्चल भारतका नेपालीहरूको परिवेशलाई नै प्रस्तुत गरिएको भए तापनि उनका **किपट, बेसाहा, ऊ फेरि फर्कन्छ, मुख ढाकिएन** जस्ता कथाहरूले पूर्वी, पश्चिम नेपालको ग्रामीण समाजको यथार्थ चित्र प्रस्तुत गरेका छन्। ग्रामीण र शहरी दुबै प्रकारका परिवेशको चित्रण क्षत्रीका कथाहरूमा भए तापनि ग्रामीण जीवनलाई नै नजिकबाट हेर्ने र त्यसका सुक्ष्मतम् अंशहरूलाई प्रकाशित गर्ने विशेषता क्षत्रीमा पाइन्छ। विभिन्न पेशा अङ्गालेका नेपालीका समस्याहरूलाई प्रस्तुत गर्न उपयुक्त परिवेशको सृष्टि क्षत्रीले गरेका छन्। यसरी परिवेशको निर्माणमा यिनको विशेष कुशलता रहनु अर्को प्रवृत्तिको रूपमा देखिएको छ। क्षत्रीका अधिकांश कथाहरूको प्रस्तुति तृतीय पुरूष शैलीमा भएको र केही कथाहरू प्रथम पुरूष शैलीमा पनि लेखिएका छन्। क्षत्रीका धेरैजसो कथाहरू घटनाप्रधान तथा वर्णनात्मक छन् भने केही कथाहरूमा मानसिक स्थितिको चित्रण पाइन्छ। लीलबहादुर क्षत्रीका कथाको भाषाशैली वस्तुगत, स्पष्ट, सरल र सुबोध छ। नेपाली भाषाको चोखो र ठेट शब्दको प्रयोग गर्न अनि प्रसङ्ग अनुसार स्थानीय भाषाको प्रयोग गर्न सफल छन्। मूलतः नेपाली कथा परम्पराको आधुनिक मोडमा आएर पनि सामाजिक यथार्थवादको कुशल अनुयायी भएर समयानुकुल विषयवस्तुको चयन गर्न सफल कथाकार हुन् लीलबहादुर क्षत्री।

५. विभिन्न कोणबाट *कर्त्तव्य* कथाको विश्लेषण

(१) कथावस्तु(विषयवस्तु)

लीलबहादुर क्षत्रीको कथायात्राको पहिलो कथा हो **कर्त्तव्य**। प्रस्तुत कथा सन् १९५० मा रचेको भए पनि **युगवाणी** पत्रिकामा सन् १९५२ मा प्रकाशित हुन्छ। क्षत्रीको कर्त्तव्य कथा **तीन दशकः बीस अभिव्यक्ति** अनि **कहिल्यै नफुक्ने गाँठो** कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित छन्।

लीलबहादुर क्षत्रीको **कर्त्तव्य** कथामा आफ्नो मातृभूमि भारतवर्षप्रति म पात्र र शीला पात्रका माध्यमबाट गरेको कर्त्तव्यलाई मुख्य विषय बनाइएको छ। **म** पात्रका पिताजीले ब्रिटिश सरकारको सेनामा केप्टेनको दर्जासम्म पाएका थिए। **म** पात्रको मनमा बाल्यकालदेखि नै भारतलाई गुलामीको पञ्जाबाट छोडाउने इच्छा प्रवलरूपमा रहेको थियो। ब्रिटिशको कब्जाबाट आफ्नो देशलाई मुक्त पार्नका निम्ति नै **म** पात्रले आजाद हिन्द फौजमा भर्ति भएको थियो। आफ्नी वृद्ध आमाले जोड गर्नाले उसले शीलालाई विवाह गऱ्यो। विवाहको १५ दिनपछि शीलालाई आफ्नी आमाको हेर्चाह गर्न अह्राएर ऊ कर्त्तव्यमा लाग्छ। शीलाले पनि उसको हौसला बढाएर सहर्ष बिदा दिई। ब्रिटिश सेनासँग भएको एउटा लडाइँमा **म** मात्रको खुट्टामा गोली लाग्छ। जसले गर्दा ऊ घाइते भई बेहोसी मै अस्पतालमा भर्ना हुन्छ। ब्रिटिश सरकारको अधीनमा रहेको उक्त अस्पतालमा शीला पनि नर्सको रूपमा जासुसीको काम गरिरहेको थाहा पाएपछि दुवैबीच कुराकानी हुँदा ब्रिटिश आर्मीले चाल पाउँछ। **म** पात्रले शीलाका मुखबाट बम्बारीमा आफ्नो घर ध्वंश भएको र त्यही बमले आमाको ज्यान गएको खबर पाउँछ। शीलाले नर्सको रूपमा आजाद हिन्द फौजको खबर ब्रिटिशलाई दिएमा मात्र दुवैको मुक्ति हुने नत्र फाँसी हुने आदेश ब्रिटिशबाट आउँछ। शीला नेपाली चेलीले कर्त्तव्य गर्दागर्दै मर्नु परे तापनि आफ्नो देशलाई नबेच्ने निडर कुरा गर्दछे। शीलाका मुखबाट यस्तो निडर उत्तर दिएको सुनेर **म**पात्र गर्वले ढुक्क हुन्छ। **म**पात्र र शीलालाई फाँसी दिइने घोषणा कथाको अन्तिममा पाइन्छ।

(२) सहभागी वा चरित्र चित्रण

लीलबहादुर क्षत्रीको **कर्त्तव्य** कथामा **म** पात्र र शीला मुख्य पात्रका रूपमा रहेका छन्। उनीहरू दुवै पति-पत्नी भए तापनि दुवैमा देशप्रेममूलक भावना प्रबल रूपमा पाइन्छ। आजाद हिन्द फौजमा भर्ति भएर भारतको स्वाधीनता आन्दोलनमा हामफाल्ने **म** पात्र जति आदर्श र कर्त्तव्यपरायण देखिन्छ त्यति नै शीला पनि कर्त्तव्यपरायण आदर्श नारीका रूपमा देखा पर्छे। बाल्यकालदेखि नै भारतलाई गुलामीका पञ्जाबाट छोडाउने रहर बोक्ने म पात्रको विचार यस्तो छ- ''देशलाई स्वतन्त्र पार्नु हरेक नागरिकको कर्त्तव्य हो। भारत हाम्री आमा हुन्। पराधिनतामा जकडिएकी आमालाई बन्धनमुक्त गर्दै शहीद हुन भाग्यले मात्र पाइन्छ। आमालाई पुत्रको सहारा चाहिएको बेला यही हो।'' (कर्त्तव्य, पृ-८)। यसरी देशमातृको सेवा गर्न स्वइच्छाले आग्रही पात्रले पाठकको मन जित्न सक्षम छ। शीलाका मुखबाट आफ्नी आमाको बम्बारीमा मृत्यु भएको खबर सुनेर पनि **म** पात्रको भनाइ यस्तो छ- ''नरोऊ शीला, मातृभूमिप्रति आफ्नो कर्त्तव्यमा मैले सबै कुरा त्यागिसकेको छु। तसर्थ मलाई केही चिन्ता छैन।'' (कर्त्तव्य)

आफ्नी जन्म दिने आमालाई गुमाएर पनि देशमातृप्रति कर्त्तव्य निभाउन अघिसर्ने निडर साहसी र आदर्शवादी **म** पात्रको विचार स्तुत्य छ। आफ्नो ज्यान गुमाउनु परे पनि पछि नहट्ने सत्साहसी आदर्शवान पात्र-पात्रा हुन् शीला र कथा नायक **म** पात्र।

शीला पनि सत्साहसी पात्रा हो। आफू र आफ्ना श्रीमानको ज्यान जोगिनेछ भन्दा पनि उसले देशमातृलाई बेच्न तत्पर हुन्न। उसको भनाइ छ- ''म नेपाली चेली। देशको हितमा कर्त्तव्य गर्दागर्दै मर्न सिकेका छौँ, तर देशलाई बेच्न सिकेका छैनौँ, साहेब।'' (कर्त्तव्य)

यसरी देशको भलाइका निम्ति आफ्नो जीवन आहुति दिन सक्ने देशमातृप्रति कर्त्तव्य गर्दै फाँसीमा चढन पनि पछि नहट्ने एक आदर्शवादी कर्त्तव्यपरायण नारी हो शीला। कर्त्तव्य कथामा रहेका **म** पात्र र शीला दुवै देशप्रेमी, कर्त्तव्यपरायण, आदर्श पात्र-पात्रा हुन्। जसको विचारले देशमा रहने हरेक नागरिकलाई आफ्नो देशका लागि गर्नुपर्ने परम कर्त्तव्यप्रति सचेत गराउँछ।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

लीलबहादुर क्षत्रीको **कर्त्तव्य** कथामा ब्रिटिशको अधीनमा रहेको भारतवर्ष तथा दोस्रो विश्वयुद्धको परिवेश वर्णन भएको छ। आफ्नो देश आजाद नहुन्जेलसम्म देशका नागरिकहरूले कति दुःख सहनु पर्छ अनि आफ्नो मातृभूमिलाई आजाद गराउन मनमा उब्जिएको साहसले एकदिन जीत हासिल गर्न सक्ने कर्त्तव्यबोधलाई कथाको परिवेशले सिकाएको छ। आफ्नो देशलाई ब्रिटिश शासनको कब्जाबाट मुक्त गराउने चाहना हरेक भारतीय नागरिकमा रहेसरह मूल **म** पात्र र शीलाले प्रलोभनमा नलागेर आफ्नो ज्यानसमेत गुमाउन फाँसीमा चढ्न तत्पर छन्। भारतलाई आजाद गराउका लागि **म** पात्र आजाद हिन्द फौजमा भर्ति भएको छ। त्यसरी नै शीला पनि नर्सको रूपमा आजाद हिन्द फौजको जासुसीको काम गर्दछे।

कथामा पराधिन भारतको परिवेश पाइन्छ। आफ्नो देशप्रति सेवा भावले समर्पित भारतीय नागरिकहरूलाई कसरी प्रलोभन र सजाय ब्रिटिशले दिने गर्थ्यो त्यस परिवेशलाई कथाकार क्षत्रीले मार्मिक तरिकाले वर्णन गरेका छन्। यसका साथै युद्धमय परिवेश, बम्बारीजस्ता त्रासद परिवेशको बीचमा पनि नागरिकले कसरी आफ्नो देशका लागि प्राण आहुतिदिएका थिए त्यसबारे वर्णन पाइन्छ।

लीलबहादुर क्षत्रीको **कर्त्तव्य** देशप्रेममूलक कथा हो। दुई आदर्श पात्र शीला र **म** पात्रका माध्यमबाट आफ्नो देशप्रति नागरिकले गर्नुपर्ने कर्त्तव्यलाई देखाउन खोजिएको छ। आफ्नो मातृभूमिभन्दा प्यारो आफ्नो

ज्यानसमेत हुँदैन भन्दै मातृभूमिप्रति हरेक नागरिकले आफ्नो कर्त्तव्य निभाउनु पर्ने यसको उद्देश्य रहेको छ। **म**पात्र र शीलाको जस्तो आदर्शवान, कर्त्तव्यपरायण, देशभक्तिपूर्ण, सत्साहसी नागरिक हरेक देशवासीमा हुनुपर्ने सन्देश कथाका माध्यमबाट दिन खोजिएको छ। आप्नो ज्यान गुमाए पनि देशलाई कहिल्यै धोखा दिन नहुने परम कर्त्तव्यलाई नैतिक सन्देशका रूपमा उतारिएको छ।

तृतीय पुरूष शैलीमा संरचित कर्त्तव्य कथाका माध्यमबाट हरेक नागरिकको कर्त्तव्यलाई सम्झाउन खोज्नु देशमातृको सेवामा समर्पित हुनुपर्ने विचारलाई व्यक्त गर्दै देशप्रतिको नागरिकको कर्त्तव्यलाई देखाउनु नै यस कथाको मुख्य उद्देश्य रहेको देखिन्छ।

(४) भाषाशैलीय विन्यास

लीलबहादुर क्षत्रीका धेरैजसो कथा सामाजिक यथार्थवादी प्रवृत्तिका छन्। यिनका अधिकांश कथाहरूमा संवादको प्रयोग पाइन्छ। क्षत्रीले धेरैजसो कथाहरूमा तृतीय पुरूष शैली र केही कथाहरूप्रथम परूष शैलीमा पनि लेखेका छन्। संवादलाई यिनले यथार्थ धरातलमा उभ्याई कतिपय अवसरहरूमा स्थानीयता पनि प्रदान गरेका छन्। लीलबहादुर क्षत्रीको भाषाशैली वस्तुगतसरल र सुबोध छ। ,स्पष्ट , नेपाली भाषाको चोखो र राम्रो प्रसङ्गअनुसार स्थानीय रूपको समेत प्रयोग गर्ने सशक्त साहित्यकारका रूपमा क्षत्रीको नाम लिन सकिन्छ। पूर्वी नेपालदेखि उत्तर पूर्वाञ्चल भारतसम्मका नेपालीहरूको वाणीलाई स्वाभाविक रूपमा प्रस्तुत गर्न क्षत्री ज्यादै सफल देखिन्छन्। आफ्ना कथाहरूमा अञ्चल विशेषमा प्रयुक्त भाषिकाको प्रयोग गर्ने उनी सफल कथाकार हुन्। पात्रानुसार ठेट नेपाली गाउँले भाषाको प्रयोग गर्नमा पनि उनी सफल देखिन्छन्।

कर्त्तव्य कथामा प्रयुक्त भाषा वर्णनात्मक तथा संवादात्मक दुवै प्रकारको पाइन्छ। प्राकृतिक दृश्यहरूको वर्णनबम्बारीको ध्वंसात ,्मक स्थितिको वर्णन पात्राबीच-दुई पात्र ,रहेको संवाद छोटा र सरल देखिन्छन्। अग्रजहरूले बोल्ने संवादमा नेपाली भाषाको उच्चारणमा यथार्थता देखिन्छ।

शब्दार्थः

स्नात्कोत्तर	-	एम०ए०सम्मको उच्च शिक्षा
नामाङ्कित	-	नाउ लेखिएको, नाम खोपिएको
यथार्थवाद	-	जीवन र जगत्को वस्तुपक्ष जस्तो छ त्यस्तै रूपमा प्रस्तुत गर्ने एक साहित्यिक मान्यता; जीवन र जगत्का बीचका सम्बन्धले मान्छेका जीवनमा देखा पर्ने र वास्तविकतालाई जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गर्ने साहित्यिक मूल्य। वास्तविकता
व्यङ्ग्यप्रधान	-	घुमाउरो पाराले भनिएको
नितिचेतनामूलक	-	नीतिबमोजिमको; नीतिअनुकूल
ग्रामीण	-	गाउँले, गाउँको
बाल्यकाल	-	शिशुकालको, सानो उमेरको
देशामृत	-	देशधर्म
वर्णनात्मक	-	व्याख्या गरिएको, वर्णन भएको
संवादात्मक	-	संवाद वा बातचितका शैलीको

अभ्यास

१. तलका प्रश्नहरूका सङ्क्षेपमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) लीलबहादुर क्षत्रीको पहिलो कथा कुन् हो?

(ख) **कर्त्तव्य** कथा कुन पत्रिकामा कहिले प्रकाशित भएको थियो ?

(ग) **कर्त्तव्य** कथाका दुई मुख्य पात्र को को हुन् ?

(घ) लीलबहादुर क्षत्रीको **कर्त्तव्य** कथा कस्तो प्रकारको कथा हो?

(ङ) **कर्त्तव्य** कथामा प्रयुक्त परिवेश कस्तो छ?

(च) लीलबहादुर क्षत्रीको जन्म सन् कति हो ?

(छ) लीलबहादुर क्षत्रीको पहिलो कृति कुन हो ?

(ज) कुन कृतिका निम्ति लीलबहादुर क्षत्रीले साहित्य अकादमी पुरस्कार पाएका थिए?

(झ) पद्मश्री पुरस्कारले पुरस्कृत हुने पहिलो नेपाली को हुन् ?

२. तल दिइएका प्रश्नहरको२०० शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस-

(क) लीलबहादुर क्षत्रीको छोटो परिचय लेख्नुहोस्।

(ख) लीलबहादुर क्षत्रीको कथाकारिताबारे चर्चा गर्नुहोस्।

(ग) **कर्त्तव्य** कथाको कथानक आफ्नै भाषामा लेख्नुहोस्।

(घ) **कर्त्तव्य** कथाको मुख्य उद्देश्यमाथि आफ्नो विचार पोख्नुहोस्।

(ङ) **कर्त्तव्य** कथामा रहेका शीला र **म** पात्रको चरित्र चित्रण गर्नुहोस्।

सन्दर्भग्रन्थ

१. क्षत्री, लीलबहादुर, **पूर्वाञ्चल भारतीय नेपाली कथा साहित्य र पत्रकारिताको इतिवृत्ति**, गुवाहाटी : पङ्कज पल्लव प्रकाशन, सन् १९९७।

२. थापा, शान्ति, **असमकी नेपाली कथायात्रा**, असम : नेपाली साहित्य परिषद, सन् २००८।

३. दाहाल,डम्बर(सम्पा०) **सभापत्रिका**,असम : नेपाली साहित्य सभा, सन् २०११

४. नेपाली, गोपालबहादुर, *भारतको उत्तर-पूर्वाञ्चलका नेपालीहरूको बसोबासो तथा साहित्यिक गतिविधिको रुपरेखा*, **परिषद्पत्र**(६/ ७ – ३/ ४) पृ० ९१,सन् १९९६

५. पराजुली,लक्ष्मीप्रसाद उपाध्याय,**नेपाली कथा-साहित्यमा उत्तर-पूर्वीय भारतको योगदान**,असम:शिङ्री शोणितपुर, सन् २००१ ।

६. https://www.youtube.com/watch?v=7L6vAS2Fo4I&t=381s

७. https://www.youtube.com/watch?v=9gumUzm46s0&t=31s

एकाइ ७

झोला

एकाइको संरचना

१- प्रस्तावना

२- उद्देश्य

३- कथाकार कृष्णधराबासीको परिचय

४- कथाकार कृष्णधराबासीको कथागत प्रवृत्ति

५- विभिन्न कोणबाट झोला कथाको विश्लेषण

६- निष्कर्ष

७- शब्दार्थ

८- अभ्यास

९- सन्दर्भसामग्री

---

१. प्रस्तावनाः

कृष्ण धारावासी नेपाली साहित्यका महान व्यक्तित्व हुन्। उनका उपन्यास, कथासङ्ग्रह,समालोचना, निबन्ध आदि गरेर तीस भन्दा अधिक काव्यकृतिहरू प्रकाशित छन्। उनी मुख्य रूपमा उपन्यासकार, आख्यानकार र वरिष्ठ समालोचकका रूपमा परिचित छन्। उनको **झोला** शीर्षकको एक मात्र कथासङ्ग्रह प्रकाशित छ तर यो सङ्ग्रह अति नै विशिष्ट रहेको छ। कथाकार कृष्ण धारावासी लीलालेखनका अभिकर्ता हुन्, यसका अभियान्ता चाहिँ कथाकार इन्द्रबहादुर राई हुन्। यस लेखनका मान्यता अनुसार उनले आफ्ना कथामा धारणा, विचार, इच्छा, मति, दृष्टि, दुराग्रह, अनुभूति आदिका भ्रमबाट निष्पन्न विविध लीलाहरू प्रस्तुत गरेका छन्। ***झोला*** कथा नेपालमा प्रचलित सती प्रथाको प्रभाव र त्यसले पारेको दूरगामी प्रभावलाई सचित्र प्रस्तुत गरिएको छ। यस कथामा नारीको जीवनलीला पतिको जीवनभरी भएको र यस प्रकारको कुप्रथालाई चन्द्रशमशेरले उन्मूलन गरी हजारौँ नारीलाई जीवन दान दिएको घटनालाई पुनर्जीवन दिएको सन्दर्भ उल्लेख छ। यो नारी चित्कार र क्रन्दनलाई खुलेर विरोध गरिएको ऐतिहासिक साँस्कृतिक घटनामा अवलम्बित यथार्थपरक कथा हो।

२. उद्देश्य

कृष्ण धारावासी(कृष्णप्रसाद भट्टराई)को ***झोला*** कथा नेपालमा प्रचलित सती प्रथाको प्रभाव र त्यसले पारेको दूरगामी प्रभावलाई सचित्र प्रस्तुत गरिएको छ। विद्यार्थीहरूले यो विश्लेषण पढिसक्दा कृष्ण धारावासी (कृष्णप्रसाद भट्टराई), जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता), प्रकाशित कृति आदि र **झोला** कथाको

कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र(सहभागी),परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास आदि बुझ्नसक्ने छन्। यो विश्लेषणमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सक्ने छन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **झोला** कथाको मूल विषय, भाव र विचार जान्न सक्षम हुने छन्। अन्त्यमा पाठमा सोधिएका विविध प्रश्नहरू पढेर उत्तर दिन र लेख्नसक्ने हुने छन्।

----

३. कथाकार कृष्ण धरावासीको परिचय

कृष्ण धारावासी क)ृष्णप्रसाद भट्टराईगते २साउन २०१७ .सं.को जन्म वि (अर्थात १७ जुलाई १९६० कका दिन नेपालको अमरपुर ७ पाँचथरमा माता अम्बिकादेवी भट्टराई र पिता टीकाराम भट्टराईका पुत्ररत्नका रूपमा भएको थियो। यिनले स्नातक तहको अध्ययन गरी बैङ्किङ र साहित्य सेवा गरेका छन्। यिनी सूर्योदय साप्ताहिकमा सन् १९७५ सालमा कविता प्रकाशित गराएर नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका बहुमुखी प्रतिभा हुन्। यिनका बालक **हराएको सूचना**निबन्ध सङ्ग्रह) सन् १९९१(, **विश्वश्व□प्रसाद कोइरालाका उपन्यासहरू**) समालोचना, सन् १९९१(, **उन्मुक्ति आवाजहरू**कवितासङ्ग्रह) , सन् १९९३(, **लीलालख□न**समालोचना) , सन् १९९६(, नारीभित्र **त्यस्तो क□छ हजुर ?** (निबन्धसङ्ग्रह, सन् १९९६(, **शरणार्थी**उपन्यास) , सन् १९९९ (, **आधा बाटो**उपन्यास) , सन् २००२ (**झोला** कथासङ्ग्रह), सन् २००३ (**कान्छी**सूत्रकाव्य) , सन् २००४(, **पाठकको अदालतका**विविध) , सन् २००४(, **राधा**सउपन्या) , सन् २००५(, **त□ आयाम र बैरागी काइँला** समालोचना), सन् २००६(, **तपाईं**उपन्यास) , सन् २००६(, **मरी□ साहित्यिक यात्रा र मदन पुरस्कार**स) न् २००७(, **टुँडाल**उपन्यास) , सन् २००८(, **आँधी नआउन□**रस) न् २०१० (**सी**जीवनी) **क□प्रसाइँ.**, सन् २०१०(, **पाण्डुलिपी**स) न् २०१० ध विधामा कृति रहेका छन्। यिनलेविवि (**कन्दरा**) सन् १९८०(, **आजको कविता** स)न् १९८१(, खितिति स)न् १९८२ (**सासंक**स) न् १९९३ (, **सी**स) **प्रसाइँका विचारहरू .क□न्** १९९६(, **भुटानी शरणार्थी र वातावरण**स)न् १९९८(, **अभिलख□**स) न् १९९८(, **राष्ट्रिय प्रतिभा गङ्गानाथ बास्तोला** स)न् २०००(, **क□ब आचार्यका कविता**स) न् २००२(, **लीला विमर्श**स) न् २००६(, आदि पत्रपत्रिकाको सम्पादन गरेका छन्।

कृष्ण धारावासीलाई महानन्द पुरस्कार (२०४६विसं), उत्कृष्ट राष्ट्रिय युवा पुरस्कार (१९९५ .सन्), राष्ट्रिय प्रतिभा पुरस्कार स)न् १९८९(, उत्तम शान्ति कुवँर पुरस्कार स)न् १९९६(, युवावर्ष मोती पुरस्कार स)न् १९९९(, प्रतिभा पुरस्कार स)न् २०००(, विसाप स्रष्टा पुरस्कार स)न् २००२(, रामराज पन्त स्मृती पुरस्कार स)न् २००२ आदि पदवीबाट सम्मान गरिएको छ। (

----

४. कथाकार कृष्ण धराबासीको कथागत प्रवृत्ति

कथाकार कृष्ण धारावासी लीलालेखनका अभिकर्ता हुन्, यसका अभियान्ता चाहिँ कथाकार □बहादुर राई हुन्। यस लेखनका मान्यताअनुसार उनले आआफ्ना कथाहरूमा धारणा, विचार, □छा, मति, दृष्टि, दुराग्रह, अनुभूति आदिका भ्रमबाट निष्पन्न विविध लीलाहरू प्रस्तुत गरेका छन्। उनको दृष्टिमा मानिसले ठान्ने गरेको सत्य

वास्तवमा पूर्ण सत्य नभएर सत्यको एउटा सानो अंश वा पक्ष मात्र हो, बाँकी अंश वा पथबाट मानिस अनभिज्ञ रहँदा त्यसले भ्रमको रूप लिन पुग्दछ। यसै मान्यतालाई परिपूर्ति गर्न उनले हाम्रो दशैंमा कुनै समस्यामा प्रचलनमा रहेको सतीप्रथाबारेको सत्यासत्य, सुखको खोजमा एकपछि अर्को मान्छेसँग पोइला जाँदै अन्त्यमा पहिलेकै पतिको शरणमा आएकी नारीको जीवनान्त, शहरमा गई पढेर भविष्य निर्माण गर्ने भन्ने विचार गर्दागर्दै बन्द र हडतालले पढाइ पूरा गर्न नसकेपछि आआफ्ना स्वर्गीय पितालाई झैं रक्सी सेवनको बाटो पक्रन युवाको विपरीत अवस्था, पतिबाट गर्भधारण नहुने देखेर अर्को पुरुषसँग पोइला गएकी नारी निसन्तान नै हुन पुगेकी, तर पहिलेको पतिबाट सन्तान भएको थाहा पाएपछि गर्भधारणका लागि पुग्नु परेको स्थिति, भित्रको बिया जिब्रोझैं बाहिर निस्किएको स्क्रुस पत्नीको हातमा देखेर मनभित्र परेको यौनिक प्रतिक्रिया, जिब्रो टोक्नुलाई मृत्युसँग जोड्दाको अन्योलको स्थिति, यौनिक प्रतिक्रिया, ब्राह्मणलाई कामी भनेर ठट्टा गर्दा केटोमा परेको प्रभाव र उसको संस्कार आदिका प्रसङ्गहरू दिएर उनले मानिसमा हुने भ्रमलीलाका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् जसलाई धारणा, विचार, दृष्टि, आग्रह, अर्थ, मति आदिको लीला भन्न सकिन्छ। भ्रमैभ्रममा जीवनको गतिलाई अगाडि बढाइरहेको मानिस कसरी मोहभङ्गको अवस्थामा पुगेर सत्यासत्यको पहिचान गर्न पुग्दछ भन्ने कुरालाई यी कथाकारले अत्यन्त सुन्दर किसिमले स्पष्ट पारेका छन्।

कृष्ण धरावासीका कथाहरूमा नारीवादी मान्यताले स्थान पाएको छ। यस सन्दर्भमा उनले रुढिवादी सामन्ती प्रथाले जन्माएको सतीप्रथाको मिथकद्वारा एकातिर निमुखा बनाइएका नारीहरूको विवशता त अर्कातिर नारी विद्रोह र उन्मुक्तिको स्वरलाई उच्च बनाएका छन्। शोषणमा आधारित स्वार्थी समाजले नारीहरूमाथि शोषण गर्ने क्रममा प्रतिवरण गर्ने जस्तो महत्वपूर्ण कुरामा पूरै हस्तक्षेप गरी इच्छा विपरीत विवाह गरिदिँदाको परिणामलाई उनले आआफ्ना कथामा देखाएका छन्। उनले नारीहरूका पीडा र संवगेलाई सहानुभूतिशील भएर हरेका छन् र नारीमाथि शोषण गर्ने सामन्ती संस्कारको भन्डाफोर गरेका छन्। बाहिरबाट अरूले हेर्दा आर्थिक रूपले सम्पन्न, तर घरभित्र भने बुहारीहरूले बिहानबेलुकी नै ढिँडोमा डुबुल्किनु पर्ने स्थिति त छँदै छ, गर्भवती हुँदासमेत पोषणयुक्त खानेकुरा त परै जाओस् उब्रेको भातको भाँडीमा लुछाचुँडी गर्नुपर्ने नियतिका भागी नारीहरूको पीडालाई यी कथाकारले अत्यन्त मार्मिक बनाएर प्रस्तुत गरेका छन्। उनले नारीविरुद्धको हिंसा, उनीहरूका तुहिएका सपनाहरू, मातृत्वको स्थापनाको लागि सङ्घर्ष, पारिवारिक तनाउ आदिलाई कथ्य बनाएर तिनलाई हाम्रो जस्तो सामाजिक संरचनाभित्रका विकृति र विसङ्गतिहरूप्रति कडा प्रहार गरेका छन्। यसका साथै उनले नारीहरूको सौम्य र आदर्श रूपको पनि जीवन्त चित्रण गरेका छन्। यति मात्र नभएर उनले नारीभित्रको मातृत्वको पवित्र रूप र प्रयणशील संवदेनाको उदार रूपको पनि परिचय दिएका छन्। यसरि उनले सामन्ती ढाँचामा आधारित सामाजिक संरचनाको परिप्रक्ष्ेयमा आफूभित्रको समाजवादी नारीवादी मान्यतालाई व्यक्त गरेका छन्।

कथाकार कृष्ण धरावासी मानवीय प्रमे तथा यौनाचारलाई पनि आफ्नो कथा सिर्जनाको विषयक्षत्रे बनाएका छन्। उनले सच्चा प्रेममा हुने समर्पण र त्यागको भावना र त्यसमा बाहिरी नकारात्मक दबाब पर्दा चुनौतीस्वरूप विपरीत कार्य गरी लिने प्रेतिशोध, गहिरो प्रेमका मानवीय स्वरूपहरू र हार्दिकता, लामो समयसम्म सँगै नारी र पुरुषले बस यात्रा गर्दा परस्परमा उत्पन्न हुने प्रेणय भावजन्य संवगेहरू आदिलाई कथाको विषय बनाएका छन्। त्यसरी नै उनले यौनजन्य क्रियाकलाप र मानसिक प्रतिक्रियालाई पनि कतै प्रतीकका सहायताबाट त कतै खुला रूपमा प्रस्तुत गरेका छन्। उनले जिब्रो बाहिर निस्किएको स्क्रुस, मालपुवा शब्दको ‘माल’, पर्दामा स्वास्नीमान्छेको टाउको भएको गाला चिरा पाउ टकेको अवस्थाको फोटो र हातमा (आफ्नै श्रीमतीको टाउको) पछाडी आफ्नै स्क्रुसको दाना लिएकी आफ्नी श्रीमतीमा यौनको प्रतीकीकरण गरेका छन्। त्यस्तै कालो पर्दा

श्रीमतीको पूर्ण नग्न चित्रसामु एकजना पुरुष पनि पूर्ण नग्न भई उभिएको देखाउने नग्न नारीका पतिको कोणबाट यौनभावनाको उत्कर्षको दृश्य उनले प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी नै उनले घरमा काम गर्न केटा मिल्ने केटी र खुद पत्नीले पतिप्रति र केटा र खुद पतिले पत्नीप्रति गर्ने यौन आशङ्काका संवादहरूलाई मनोवैज्ञानिक किसिमले प्रस्तुत गरेका छन्। यसरी उनले प्रेम अनुराग र यौनचाहना हुने पारस्परिक आकर्षण–विकर्षण तथा रागात्मक–विरागात्मक गतिविधिहरूलाई रोचक कथ्य बनाएका छन्।

कथाकार कृष्ण धरावासीमा युगबोधक समसामयिक चेतनाहरू जागृत अवस्थामा रहेको पाइन्छ। गरिबीले जर्जर बनाएको वर्तमान नेपाली समाजको दयनीय अवस्था, जातीय विभेद संस्कारबाट हट्न नसकेको दुःखद अवस्था, शिक्षित बेरोजगारीले युवा वर्गमा आएको निराशा भाव, सधैँको बन्द र हडतालले पूरै देशमा परेको नकारात्मक प्रभावहरू, बढ्दो पुरानो र नयाँ पुस्ताबीचको दूरी, दसवर्षे द्वन्द्वको दीर्घकालीन असर, समाजमा विद्यमान नैतिक मूल्यको विघटन, देशको डाँवाडोल स्थितिबाट चारैतिर फैलिएको सन्त्रास र असुरक्षाको भावना, छिमेकी देशका नेपाली दाजुभाइहरूको बिचल्ली आदिलाई कथ्य बनाएर उनले देशको भग्न सामाजिक–राजनीतिक अवस्थाको यथार्थ चित्र कथाहरूमा उतारेका छन्।

----

५. विभिन्न कोणबाट *झोला* कथाको विश्लेषण

कृष्ण धरावासीद्वारा लिखित *झोला* कथा नेपालमा प्रचलित सती प्रथाको प्रभाव र त्यसले पारेको दूरगामी प्रभावलाई सचित्र प्रस्तुत गरिएको छ। यस कथामा नारीको जीवनलीला पतिको जीवनभरी भएको र यस प्रकारको कुप्रथालाई चन्द्रशमशेरले उन्मूलन गरी हजारौँ नारीलाई जीवन दान दिएको घटनालाई पुनर्जीवन दिएको सन्दर्भ उल्लेख छ। यो नारी चित्कार र क्रन्दनलाई खुला विरोध गरिएको ऐतिहासिक सांस्कृतिक घटनामा अवलम्बित यथार्थपरक कथा हो।

(१(कथावस्तु(विषयवस्तु)

कृष्ण धरावासीद्वारा लिखित **झोला**) सन् २०१३ङ्कथासङ्ग्रहमा (कलित सांस्कृतिक विषयवस्तुलाई उजागर वा पुनर्जीवित गरिएको दुर्दान्त घटनामा आधारित कथा हो। यस कथाको समाख्याता अफिसबाट घर फर्किँदा साँझ परिसकेको थियो। बाटोमा भेटे भएका साथीभाइहरू तथा कार्यालयका देशका र सरकारका अनेक विषयमा चर्चा परिचर्चा गर्दै प्रायः सधैँ ढिलै हुने भएकाले घरका सबै सदस्यहरूले खाना खाइवरी उनलाई हटकेशमा खाना राखिदिएको हुन्थ्यो। हातखुट्टा धोएर थकाइ मार्न उनी बरण्डाको खाटमा पलटी मार्दै बस्छन्। उनले भित्ताको काँटीमा अनौठो झोला झुन्डाएको देख्छन्। त्यस्तो झोला आफ्नो घरमा नभएकाले उनका मनमा चिसो पस्छ। हिजोआज देशको अवस्था ठिक नभएकाले जताततै लुट, हत्या, बलात्कारका घटना भइरहेका छन्। त्यसैले त्यस्ता शङ्कास्पद झोलाहरू खतरापूर्ण मानिन्छन्।

सीताजीलाई दाइ उँसो एकजना ६०वर्ष जतिको बुडोमान्छे आएका थिए। उनी ध ६५-ारावासीलाई भट्न सोधखोज गर्दै आएको र मान्छे नचिनेको बताउँछन्। उनले चिया खाजा खाए। पहिला उनका हजुरबाको घर पनि पहाडतिरै थियो रे पूर्वोत्तर भारतको मणिपुरतिरबाट नेपाल आएको निकै वर्ष भएछ। शरणार्थी तिमा आफन्तकामा बसेका रहछेन्। नागरिकता नभएकाले उताबाट ल्याएको पैसा ब्याङ्कमा राख्न जग्गा किन्न नपाएकाले आफन्तलाई व्याजमा चलाउन दिएको तर उनीहरूले रकम फर्काउन नामै नलिएको उल्लेख गरिएको छ। पहिलापहिला

नागरिकता निकाल्न मद्दत गरौँला भन्नेहरू अहिले बोल्नै छोडेको दुखेसो पोखिएको बताइएको छ। जहान बच्चाहरूको बिजोग भएको, खानलाउन पुग्ने धन लिएर नेपाल पसेको थिएँ भिखमाग्ने बनाइदिए भनी उनले दुखेसो पोखे। उनी जयपुरमा मणिपुरतिरका आफन्त छन् तिनलाई भेटे। भरे नै फर्किन्छु भनी यो झोला यही झुन्डाएर गएका छन् भनी सीताले भनिन्। छोटकरीमा सीताले त्यस अपरिचित मान्छेको कथा बताइन्। सुन्दा माया लागे पनि म पात्रको मन अझ सन्तुष्ट हुन सकेको थिएन। उनका मनमा अनेक शङ्का लागेको हुनाले उनी झोलाको नजिक गए। झोलामा अनेक थरीका सामान हुन सक्छन्। झोलामा बम पनि राखेको हुन सक्छ। बुढाले भनेका कुरामा के विश्वास फटाहा, लुटाहा पनि हुन सक्छ। घरमा तिमीहरू चनाखो हुनुपर्छ। आखिर चिया खाजा दिएकै रहेछ झोला लिएर गएको भए हुने थियो। बुडोले भोलिको छाकको पनि बन्दोबस्त गऱ्यो। मेरा कुरा सुनेर सीताजी गम्भीर भइन्। आमा होस् मा आएझैं हुनुभयो। सबैमा त्यस झोलाप्रति शङ्गा उपशङ्गा र त्रास बढ्न थाल्यो।-

म पात्र उठेर झोलातिर लाग्दा आमा र सीताजी दुवैले रोक्ने प्रयास गरे पनि उनी झोला भएतिर पुगेर झोलालाई आफ्नो अधीनमा लिए। झोला त्यति गरुङ थिएन। तर त्यसमा विशेष वस्तु भएको अनुभूति लेखकलाई भयो। उनी पहिलेकै ठाउँमा फर्किएर आएर झोला खोतल्न थाले। आमाले अर्काको झोला किन खोतल्नु भोलि विनासित्तिको गाल पर्न सक्छ भनिन्। आमाको कुरालाई महत्त्व नदिएर म पात्रले झोलाभित्रबाट एउटा पोको निकाल्यो। त्यहाँ लुगाफाटो र अरू सामान पनि थिए। पोकोलाई निकै जतनसाथ गाँठो पारिएको थियो। पोको खोलिसकेपछि एउटा कागजको मुठो निस्कियो। म पात्रले बिस्तारै खोलेर हेर्न थाल्यो।

घरका सबैजना कामधन्दा सकेर बैठक कोठामा भेला भए। म पात्र पनि झोला र पोकोसहित बैठक कोठामा सामेल भयो। घरका सदस्यहरू पाकिस्तानी धारावाहिक हेर्न आतुर थिए। म पात्रलाई झोलाभित्रको पोकाले कुतूहलता जगाइसकेको थियो। त्यो पहाडे कागजमा लेखिएको र मोटा अक्षर थिए। कतिपय ठाउँमा कागजमा अक्षर प्वाल परेका थिए तर पढ्न सकिने। म पात्रलाई टीकागजको मुठाले तान्न थालेकाले बिस्तारै पढ्न लेभन्दा त्यस.भी. थाल्यो।

त्यसमा लेखिएको थियो वृद्ध पिताजीले चाल्लिस वर्ष कान्छी मेरी आमासित विवाह गर्नुभयो। त्यति बेला मेरी आमाको उमेर २७ वर्ष मात्र भएको थियो। जेठीपट्टि चार सन्तान थिए। त्यतिखेर लोग्नेमान्छेको उमेर नसोध्ने चलनले बालबिवाहबाट छोरीहरूको जीवन नारकीय हुन्थ्यो। म एघार वर्षको हुँदा पनि मेरी आमाको कोखमा अरू सन्तान भएनन्। सबै दाजुहरू छुट्टिएर बसेका थिए। सानो बिरामीले पिताजीलाई लग्यो। पिताजीको मृत्यु त्यति चाँडै हुन्छ भनेर कसैले सोचेको पनि थिएन। केही दिनअघि पिताजीले आमालाई तैंले मेरो स्याहार गरिस्, सती नजानू छोरालाई हुर्काएर बस्नू भन्नु भएको थियो। बुबाको कुरा सुनेर आमाले झर्किएर यी बुढाले पनि के के अभासी कुरा बोलिरहनुभएको होला, को मर्छ यति चाँडै भन्नुभएको थियो। मृत्युको के भरोसा छ र काली ! जतिबेला पनि मर्न सकिन्छ भनेर बुबाले भन्नुभएको थियो। मलाई केटाकेटी नै भएकाले खेल्ने र आमाका मनमा भित्रबाटै कतै चिसो पसेको थियो। मेरो काम बिहानको खानापछि जङ्गलमा वस्तु डुलाउनु थियो। बुबा बिरामी पर्नुभयो धामी झाक्री औषधीमूलो गरियो। बुबालाई बचाउन सकिएन। त्यसदिन चारवटा मयूरका अण्डा भुइँमा खसेर छयाल्लव्याल्ल भए, म लल्याकलुलुक भएँ। लिन आएका मानिसहरूले फकाउँदै अरू कुरामा अल्मलाउँदै घर पुऱ्याए। घरमा मानिसहरूको भिड थियो। रुवावासी र खैलाबैला थियो। मलाई काकीहरूले काखमा लिए। आमा भएतिर जानै दिएनन्। आमा सती हुनुभयो। सतीलाई कसैले छुनुहुँदैन भन्दा बालकले आमा सती होइन भनी प्रतिवाद गर्न थाल्यो। बालपात्र रुँदा भित्र आमा पनि जोडतोडले रोएको सुनियो। आमालाई सती लाने प्रक्रिया थालनी भयो। आमालाई सम्झाउने सती जानका लागि महत्त्व बुझाउने ज्ञानका कुराहरू बताउने अघि सरे। आमाको अनुहार अनौठो थियो।

डरलाग्दो देखियो। म रोएको देखेर पनि उहाँले कुनै प्रतिक्रिया देखाउनु भएन। आमाहरू रुन थाले भाउजूहरू बोल्न सकेका थिएनन्। पुरुषहरू नियम पुऱ्याउन थालेका थिए। दिन ढल्दै थियो। लासलाई घरमा राख्न नहुने भएकाले घाटमा पुऱ्याउने तरखर थियो। त्यहाँ उपस्थित पुरुषहरूको व्यवहार छक्क पर्दो थियो भने नारीहरू रोइरहेका थिए। एक नव युवती चितामा जल्नु निरीह बन्नु मात्र थियो। त्यहाँ जति पनि उपस्थित मानिसहरू थिए ती कसैले पनि सती जान नपर्ने प्रस्ताव ल्याएनन्। आमाले पनि सती जान्न भन्नुभएन। बुबाले भनेको कुरा सुनाउँदा काकीले मुख थुन्दै चुप लाग्न अह्राउनुभयो। काकी मलाई काखमा राखेर बर्बराउन थाल्नुभयो। उहाँको आँखाबाट झरेका आँसुले मेरो कपाल भिज्यो। काकीले विरोध गरेको सुनेर काकाले यस्तै छ चलन भनेर सम्झाउनुभयो। स्वास्नी मर्दा कलिला केटी छानेर बिहे गरेर मोज गर्ने लोग्ने मर्दा स्वास्नीले जिउँदै तिनका चितामा जल्न पर्ने यो कहाको धर्म हो भन्दा काकीलाई अरू आइमाईहरूले तान्दै घरपछाडि लगे। काकी सारो सारो बोलिरहनुभएको थियो।

आमालाई पूजा गर्न लगाए। गहनाले झकिझकाउ पारे। बाजा बज्न थाले। एकोहोरो शत्र बज्न थाल्यो। आमालाई अगाडि लगाएर लासलाई घाटतिर लिएर हिंडे। ऊ रुँदारुँदा रुन नसक्ने भएको थियो। छेक्दाछेक्दै भागेर आयो। उसलाई आमाबाबुको अन्तिम संस्कार हेर्न दिने कुरा भयो। देवीथानमा लासलाई बिसाए। आमालाई देवीथान एक फन्को घुमाएर आमाको कपालमा पानीसरी तेल खन्याएर, लुगा फुकालेर नाङ्गी बनाए। त्यहाँ लाज र अश्लीलता थिएन। घाटमा पुऱ्याएर चिता बनाए। घाम अस्ताए। ठुलो दाजूले चिता सल्काए। चिताको धुँवाले घाट झन कालो भयो। म रुखको फेदमा छेलिएर सबै दृश्यहरू हेरिरहेको थिएँ। चितामा आगो लगाएपछि लोग्नेमान्छेहरू रोएको सुकसुकाएको देखेँ र त्यहाँ आमाबाबु दुवैलाई खरानी बनाइरहेको थियो। अब म महा अनाथ बाँकी थिएँ। म रातभरी निदाउन सकिनँ। उहाँ पनि रोइरहनु भएको थियो। काकीले निकै गहकिला तर्क दिएर सती प्रथाको विरोध गरिरहनु भएको थियो। काका अगेनाको डिलमा बसेर आँसु पुछिरहनुभयो केही बोल्नुभएन।

तेह्र दिनको काजक्रिया सकियो। बालपात्र सधैँ सपनामा आमालाई देख्थ्यो। आमाले अर्ती दिन्थिन्। काम सकिएपछि घरका सामान पनि दाजुहरूले उठाएर लगे। दाजुभाउजूको व्यवहार राम्रो थिएन। भतिजाहरूले हेप्थे। तेरह दिनपछि बालपात्रको काम वस्तु लिएर जङ्गल जानु थियो। गाईवस्तुतिर उसको ध्यान थिएन। उसका आँखा अगाडि जिँउदै आमालाई चितामा बसाएर आमालाई आगो लगाएको दृश्य झलझली आउँथ्यो। त्यहाँ उसले लास लगेको र सतीको पीडा अनुभूत गर्थ्यो। एक दिन उसका वस्तु अरूका वस्तुसित मिसिएर घर पुगेछन्। ऊ वस्तु खोज्नमा व्यस्त भएकाले अँध्यारोमा घर पुग्यो। जङ्गलका सबै वृत्तान्त सुनायो। भोलिपल्ट हिजो देखेको ठाउँमा भएको ओडारमा पुग्यो। त्यहाँ केही कालो लडेको देख्यो। मनमा अनौठो डर भरियो। होसियारी हुँदाहुँदै टेकेको ढुङ्को लडेर आवाज आयो। म आत्तिएँ। आत्तिएर चिच्याएँ। म चिच्याएको देखेर त्यो पनि आत्तियो। म बिस्तारै होसमा आएँ। आँखाबाट तुरुरु आँशु बग्न थाल्यो। घाँटी अबरुद्ध भयो। बोली आएन। त्यहाँ मेरी आमा निर्वस्त्र थिइन्। सती बनाएको दिनदेखि आमालाई आज देखेको छु। यो सपना होइन, उनी कुनै भूत पनि हो झन्। एक शब्द पनि नबोली मलाई टोलाएर हेरिरहेकी देखेपछि एकाएक मैले उनलाई अँगालो हालेँ, झक्झकाएर हल्लाएँ। बिस्तारै उनमा होस आयो। उहाँ रुदाँ जङ्गल थर्के जस्तो लाग्यो। उहाँले मलाई छातीमा टाँसेको टाँस्यै गर्नुभयो। बालपात्रले तपाईँलाई जिउँदै चितामा जलाएका थिए भन्ने जिज्ञासामा आमाले चिताबाट भागेको यावत् घटनाको बेलिबिस्तार लगाइन्। उसलाई आमा सग्लै र जिँउदै पाएपछि खुसीको सीमा रहेन। तर आमालाई त्यस अवस्थामा जङ्गलमा छाड्न पर्दा ऊ व्यथित भएको थियो। आमाले जे भनेर सम्झाए पनि उसले आमालाई सम्झाएर वस्तु बेलैमा गोठमा पुऱ्यायो। गाईवस्तु बाँधेपछि घाँसपात हालेर काकाका घरतिर लाग्यो। काकीले माया गरेर घर लगिन्। खाइपिई गरेर राति ऊ काकीसित सुत्यो र सबै निदाएपछि आमाका बारेमा बेलिबिस्तार लगायो। उसले आमाले लगाउनका लागि

काकीका एकसरा लुगा माग्यो। काकीले पनि सहर्ष स्वीकार गरी भोलि तँसँग म पनि जान्छु भनिन्। बालक उठेर घरतिर लाग्यो। खाइपिइ गरी वस्तु लिएर जाँदा काकीले लुगाको पोको दिएर मैले त्यो ठाँउ देखेकी छु भरेतिर घाँस काट्न त्यतै आउँछु भनिन्। हिजोको निर्वस्त्र र विक्षिप्त अवस्थाकी आमा भोलिपल्ट उज्यालो अनुहार र लजालु जस्ती तर गम्भीर शोकले थिचिएर बसिरहनु भएको थियो। वस्तु भाउलाई बेवास्ता गरी छोराले लगिदिएको लुगा लगाइन् र काकीले बनाएको एक कचौरा खीर खाइन्। आँखाका आँखाबाट अविरल आँसु बगिरह्यो, त्यो हेर्न सक्ने अवस्थामा म थिइनँ। तमोर नदीको पानी झैँ कसैले नदेख्ने ठाउँमा पुग्न पाए पनि हुन्थ्यो नि जस्तो लाग्यो। खानेकुरा र लगाउने लुगा काकीले पठाउनुभएको भन्दा आमा अचम्मित हुनुभयो। बुबाहुँदा कहिल्यै मेल थिएन। देवरानीसँगको टकरावमा टिक्न नसक्ने भएकाले बसाइँ सर्ने प्रस्ताव राख्नु भएको थियो। बुबाले मान्नुभएन।

छोराले आमालाई ढाढस दिँदै सान्त्वनाका स्वरमा यस ठाँउ छोड्न र आमालाई वनमान्छे जस्तो बन्न नदिने आग्रह गर्दछ। पारिपट्टि एकोहोरो शत्र बज्यो, बाजा बज्यो, मन चिसो भएर आयो। सतीमाथिको अत्याचार फेरि दोहोरियो, सती अवसर पारेर भाग्दा मलामीहरूले ढुङ्गाले हानीहानी अमानवीय पारा देखाए। त्यो देखेर आमा बेहोस् भइसक्नुभएको रहेछ। आमाले बनाएको कुवाबाट पानी ल्याएर छर्किए। आमा होस्मा आउँदा काकी-काका दुवै आए। त्यो देखेर बालपात्रको जिउ अररो भयो। आमाको अनुहार हरियो भयो। त्यो देखेर काकीले सान्त्वना दिइन्। आमाले काकीलाई आशिष दिइन्। काकीले रुपियाँ पैसा पनि दिइन्। काकाले बालपात्रलाई केही रुपियाँ दिएर त्यहाँबाट कतै जाने सल्लाह दिए।

अन्तिम प्याराग्राफ पढ्न नसकिने खालको थियो। टेलिभिजनको धारावाहिक सकिन लागेको थियो। छोरो दिपलेशले बाबुलाई जिस्काइरहेको र आमाले छोराको बानी बताएपछि आमालाई हेरेर आँसुका बलिन्द्रधारा बगाएको अनि चन्द्रशमशेरको प्रशंसा गरेबाट कथावस्तु सकिन्छ। यो वर्णनात्मक शैलीमा घटनाको तारतम्य मिलाई लेखिएको कारुणिक घटनामा आधारित यथार्थमूलक सामाजिक कथा हो।

(२(सहभागी वा चरित्र चित्रण

झोला कथामा विविध खाले पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ। यहाँ नारी पुरुष तथा बालक वृद्ध विविध पात्रले सक्रिय योगदान दिएको देखिन्छ। यस कथामा कुनै पनि पात्रको नामकरण गरिएको छैन। यसमा बालक पात्रको विशेष उल्लेख्य सहाभागिता देखिन्छ। त्यस्तै सती बनेकी आमाको पनि विशेष भूमिका रहेको छ। यस्तै काका र काकीलाई पनि भुल्न सकिँदैन। यस्तै यस कथाका सूत्रधार बनेका लेखकको भूमिका पनि उल्लेखनीय देखिन्छ। त्यस्तै सती प्रथाको उन्मूलन गरेर लाखौँ नारीहरूलाई जीवन दिने तत्कालीन प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरको पनि उल्लेख गरिएकाले उनको योगदान पनि भुल्न नहुने प्रतीत हुन्छ। यस प्रकरणमा प्रमुख भूमिका खेल्ने पात्रहरूको चरित्राङ्गन क्रमशः गरिन्छ। किनकि तत्कालीन प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेरले नेपालमा यो प्रथा ९ जुलाई १९२० का दिन बन्द गरेका हन्अर्थात् नेपाली समाजमा सती प्रधान उन्मुलन भएको केवल एक सय वर्ष मात्र , छ। भारतमा चाहिँ ब्रह्म समाजका संस्थापक राजा राममोहन र नाघेको ायको नेतृत्वमा सन् १८२९ मै उन्मुलन भएको थियो तथा रोक लागेको थियो तर यो प्रथा नेपालमा चाहिँ भारतमा बन्द भएको १०१ वर्षसम्म चलिरहेको देखिन्छ।

आमाः २७ वर्षको भर्भराउँदो उमेरमा सती जान विवश बनेकी आमा आफूभन्दा ४० वर्ष जेठो त्यसमा पनि चार सन्तानका बाबुसँग विवाह भएको थियो। उनलाई लोग्नेको मृत्युपश्चात् सिँगारपटार गरी गहनाले झकिझकाउ पारेर सतीका रूपमा देवीथान पुऱ्याई त्यहाँ गहना अर्पण र वस्त्र उतारी नग्नावस्थामा घाटसम्म पुऱ्याइयो। उनलाई मृत पतिका चितामा आगो सल्काएपछि धुँवाले ढाकिएको वातावरणको फाइदा उठाए। सती

चिताबाट फालहाली रातभर त्यहीँको रुखमा बिताएर भोलिपल्ट जङ्गल पुगेकी थिइन्। वस्तु खोज्ने क्रममा एकान्त जङ्गलमा नग्न अवस्थामा रहेकी आमालाई छोराले भेट्छ र आमा छोराको मिलन भई कसैले नचिन्ने गरी बिरानो ठाउँमा जान्छन् र आफ्नो जीविका चलाउँछन्।

आमा मातृत्व प्रेमले भरिएकी तर चितामा चढ्न विवश पात्रका रूपमा यस कथामा आएर भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ। उनले सतीहरूको प्रतिनिधित्व गरेकी छन्।

छोराःछोरा ११ वर्षीय नाबालक हो। उसलाई अनजान बालकका रूपमा यस कथामा चित्रण गरिएको छ। बिहान घरायसी काम गर्ने र दिउँसो वस्तु डुलाउन जङ्गल जाने काम बालकले गर्दछ। उसलाई दाजुका छोराहरूले हेप्ने र गाईवस्तु आआफ्ना बगालबाट खेदिदिने काम गर्दछन्। एकदिन उसले चारवटा मयूरका अण्डा फेला पारेको थियो। त्यसै दिन बाबुको मृत्युको खबर सुन्नाले भुँइँमा खसेर छयाल्लब्याल्ल भयो। लिन जानेले अनेक कुरा गर्दै फुस्ल्याउँदै घरसम्म पुऱ्याए। यतिबेला घरमा मानिस भेला भएका थिए। उसले आमालाई छुन हुँदैन, सती भइसकी भन्दा त्यसको विरोध गरेको छ र घाटसम्म पुगेर प्रत्येक क्रियाकलाप नियालेको छ। बाबुको काजकिरिया सकिएपछि सदाझैँ गाईवस्तु डुलाएन ऊ जङ्गल जान्छ। गाईवस्तु हराएकाले खोज्दै एउटा ओडारमा पुग्छ। भोलिपल्ट त्यहीँ जाँदा आमा भनेर चिन्छ र आमाछोराको मिलन भई त्यहाँबाट अन्यत्र गई आजीविका चलाउँछन्।

छोरामा बालसुलभ प्रवृत्ति देखिन्छ। उसमा जिज्ञासाको भाव छल्किएको देखिन्छ। ऊ बालक छ तर चलाक छ। उसले प्रत्येक क्रियाकलाप नियालेको छ।

काकीः काकी मानवीय भावनाले ओतप्रोत भएकी निर्भीक व्यक्तिका रूपमा यस कथामा चित्रित छन्। उनी परोपकारी निश्छल चरित्र हुन्। जेठाजू जीवित हुँदा जेठानीसँग ठाकठुक परे पनि सम्भाव्य उनको मृत्यु र सती व्यवस्थाको विरोध गर्ने जुधारु चरित्र पनि हुन्। उनले अन्ततः आमा जीवित भएको सुनेपछि सरासर भेट्न गएबाट उनको मानवतावादी प्रवृत्तिले फैलिने अवसर पाएको छ। काकीलाई वात्सल्यमयी आमा मानवतावादी परोपकारी देवरानी तथा जुधारु चरित्रका रूपमा यस कथामा चित्रण गरिएको छ।

काकाःकाका परम्पराका बाहक भए पनि उनमा पनि मानवतावादी चिन्तन र परोपकारी भावना परिलक्षित देखिन्छ। उनी एक्लैले यो कुप्रथाको अन्त्य हुँदैनथ्यो, त्यसैले उनी निरीह देखिन्छन्।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

विवेच्य कथा झोला पूर्वी नेपालको तमोर नदीको आसपासको भूभागमा घटित परिवेशको यथार्थमूलक घटनालाई आधार बनाएर लेखिएको छ। हिन्दू संस्कारको अवशेषका रूपमा रहेको बर्बरतायुक्त सती प्रथालाई कथाकारले निकै रोचक पाराले प्रस्तुत गरेका छन्। चन्द्रशमशेरले राजकीय आदेशका रूपमा जब सती प्रथाको अन्त्यको घोषणा गरे तब सती प्रथा रोकियो। सती प्रथा भनेको जीवित नारीले मृत पतिका चितामा जिउँदै जलेर खरानी हुने अन्ध परम्परा वा पद्धति हो। यसरी मरेमा अर्को जुनीमा लोग्नेसँगै सुखद जीवन जिउन पाइन्छ भनी जीवितै डढ्ने प्रथा हो।

झोला कथामा एक २७ वर्षीया नारीलाई मृत पतिका चितामा डढाउन लगिंदाका र चिताबाट भाग्ने अवसर मिल्ने विभिन्न अवसर र छोरासित पुनर्मिलन हुँदाको सुखद अवसरलाई निकै रोचक पाराले चित्रण गरिएको छ। एक जना ६०वर्षीय बुढाले झोला लगेर कृष्ण धाराबासीका घरका बरन्डामा राख्दा निष्पन्न परिघटना र त्यसले ६५-सले पारेको दूरगामी असरलाई रोचक पारेको प्रभावलाई कलात्मक पाराले व्याख्या र विश्लेषण गरी सती प्रथा र त्य पाराले पुष्टि गरिएको छ। त्यस्तै यस कथाले भारतको मणिपुर र नेपालको जयपुरसम्मको भूमि चर्चाको देखिन्छ। यस कथामा तीन पुस्ताको जीवन यापन गरेको सन्दर्भलाई कलात्मक पाराले प्रस्तुत गरिएकाले घटनलाई विश्वस्त

पारिएको छ। जिउँदो मान्छे मृत पतिका लाससँगै बल्दो चितामा डढ्नु पर्दाको यथार्थ घटनालाई परिवेश बनाइएको छ।

यस कथामा झोला खोतली झोलामा भएको महतत्त्वपूर्ण वस्तुको उत्खनन् गर्ने उद्देश्य देखिन्छ। यस कथामा सती प्रथालाई मानव जातिका वंशजले चलाएको कुप्रथाका रूपमा चित्रण गरिएको छ। सती प्रथा मानव इतिहासको कलङ्ग मानिन्छ अर्थात् मृत पतिका लाससँगै जीवित नारीलाई बलिवेदीमा चढाउने यस कुप्रथाको अन्त्य चन्द्रशमशेरले गराएका हुनाले उनको महानताको खुलेर प्रशंसा गरिएको छ। सायद नेपालमा चन्द्रशमशेर नभएको भए सती प्रथा आजतक चलनचल्तीमा रहन्थ्यो कि! जे होस् नेपाली नारीलाई सती जानबाट रोक्ने काम चन्द्रशमशेरले गराएका हुनाले कथाकारले घरका भित्तामा पृथ्वीनारायण र विश्वेश्वरप्रसाद आदिका काँटामा चन्द्रशमशेरको तस्वीर राखेर उच्च सम्मान प्रकट गरेको देखिन्छ। यस कथाले नारी अस्मिताको रक्षा गर्ने सन्देश दिएको छ र कुप्रथाको अन्त्य हुनुपर्छ भन्ने धारणा व्यक्त गरेको छ।

यस कथामा बालपात्र वा सती पुत्रका दृष्टिमा संरचित देखिन्छ। यस कथामा कूनै पात्रको पनि नामोल्लेख गरिएको पाइँदैन। यहाँ प्रयुक्त पात्रहरूमा काका, काकी, दाजु, भाउजू, स्त्री, पुरुष बालक आदि आएकाले सबै पात्रहरू तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा संरचित देखिन्छन्। तिनमा पनि आमा र बालक पात्रको महनीय व्यक्तित्व देखिन्छ। बाल पात्रका सक्रियतामा यस कथाले पूर्णता पाएको छ। यो तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दुमा संरचित कथा हो।

(४(भाषाशैलीय विन्यास

अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो भने त्यसको प्रस्तुतिको ढाँचा शैली हो। यस कथामा घटनाको वर्णनात्मक कथन पाइन्छ। कथाको शुरु भयग्रस्त अवस्थमा गरिएको छ। एउटा ६०वर्षको अनजान मानिसले झोला छाड्न ६५- र त्यसमा पनि नेपालमा माओवादी बिगबिगी भएका बेला त्यहाँ बम पनि हुन सक्ने आशङ्गा व्यक्त गरिएको छ। आमा र सीताजीले रोक्तारोक्तै पनि समाख्याताले झोला निकाली पहाडे कागजमा लेखिएको एउटा कागजको मुठो निकाली पढ्न थाल्छन्। त्यस कागजमा सती प्रथाको बेजोड सामग्री समावेश गरिएकाले समाख्याताले घरका परिवार टीमा मा रमाए पनि त्यसलाई पढिभ्याउँछन्। यो रोचक र सनसनीपूर्ण घटना भएको कथा हो। यस कथा .भी. आमा सती गएकी र छोराले आमालाई जङ्गलमा भेट्टाएको विवरण उल्लेख गरिएको छ। अन्ततः आमाछोराको मिलन भएको सुखद अवस्थामा कथा सकिन्छ।

कथा भन्ने शैली रोचक देखिन्छ अनेक कुतुहलताले भरिएको यो कथाको प्रस्तुतिकरण रोचक आकर्षक र घटनात्मक देखिन्छ। कथा पढ्न आरम्भ गरेपछि अन्त्यसम्म आँखा नझिम्काई पढि नै रहन मन लाग्ने यस कथाको शैली पक्ष विस्मयकारी देखिन्छ। यसमा त्यस युगको बर्बर घटनावलीलाई कलात्मक पाराले चित्रण गरिएको छ।

---

५. **निष्कर्ष**

कृष्ण धरावासीमा युगबोधका समसामयिक चेतनाहरू जाग्रत अवस्थामा रहेको पाइन्छ। गरिबीले जर्जर बनाएको वर्तमान नेपाली समाजको दयनीय अवस्था, जातीय विभेद संस्कारबाट हट्न नसकेको दुःखद अवस्था, शिक्षित बेरोजगारीले युवा वर्गमा आएको निराशा भाव, सधैँको बन्द र हडतालले पूरै देशमा परेका नकारात्मक प्रभावहरू, बढ्दो पुराना र नयाँ पुस्ताबीचको दूरी, दसवर्षे द्वन्द्वको दीर्घकालीन असर, समाजमा विद्यमान नैतिक मूल्यको विघटन, देशको डाँवाडोल स्थितिबाट चारैतिर फैलिएको सन्त्रास र असुरक्षाको भावना, छिमेकी देशका

नेपाली दाजुभाइहरूको बिचल्ली आदिलाई कथ्य बनाएर उनले देशको भग्न सामाजिक–राजनीतिक अवस्थाको यथार्थ चित्र कथाहरूमा उतारेका छन्।

*झोला*ले झोलामा भएको वस्तुप्रति सङ्केत गरेको छ। विवेच्य कथाको शीर्षक झोलाभन्दा सती राखेको भए उपयुक्त हुने थियो। यस कथामा सतीप्रथा र त्यसले पारेको दूरगामी प्रभावलाई कलात्मक पाराले चित्रण गरिएको छ। यो बर्बर युगको कथा हो। यसले अमानवीय चरित्रको उद्घाटन गरेको छ। जे होस् झोलामा राखिएको पहाडे कागजको त्यो मुठो जुन मालधनीको अनुमति बेगर खोलेर त्यसको प्रतिक्रियामा पृथ्वीनारायण शाहलगायतका विशिष्ट व्यक्तित्वका हारमा फ्रेम हालिएको चन्द्रशमशेरको तस्वीर टाँगेबाट यस कथाको शीर्षक अभिधार्थमा नभई सङ्केतार्थमा सार्थक देखिन्छ।

----

६. शब्दार्थ

अभियन्ता	-	कुनै विशिष्ट कार्य वा उद्देश्यमा लागेको मानिस
भ्रमशील	-	कुनै वस्तुलाई अर्कै बनाउने वा देखाउने
सहानुभूतिशील	-	अर्काको दुःख, वेदना आदिमा हुने समान अनुभूति
यौनाचार	-	यौनसम्बन्धी आचरण
यौनजन्य	-	यौनसम्बन्धी
अवलम्वित	-	सहारा लिएको
कुतूहलता	-	उत्सुकता, उत्कण्ठा
आश्चर्य	-	अनौठा र अद्‍भुत वस्तु वा दृश्य देख्दा मनमा उठ्ने भाव
लल्याकलुलुक	-	शारीरिक दुर्बलताका कारणले गलेर वाक्क भएको
सान्त्वना	-	दुःखमा परेका व्यक्तिलाई शान्ति वा धैर्य दिने काम वा सम्झाउनेबुझाउने काम
विसङ्गति	-	नमिल्दोप,बेमेलपन,असङ्गति
बलिन्द्रधारा	-	बरबर खसेको पानी, आँसु आदिको धारा
झकिझकाउ	-	सिँगारपटार आदि
क्रियाकलाप	-	कुनै क्षेत्र वा समयमा हुने कामको गतिविधि
वात्सल्यमयी	-	बाबुआमाको सन्तानकाप्रति हुने स्नेह वा ममता
कुप्रथा	-	सामाजिक व्यवहारलाई अहित गर्ने नराम्रो चलनचाँजो,नराम्रो परम्परा, कुरीति
विगविगी	-	कुनै वस्तुको चर्को उपध्रो; आतङ्कको अधिकता।
कुतूहलता	-	सिक्न मनमा हुने प्रबल इच्छा, उत्सुकता, उत्कण्ठा
समाख्याता	-	कुनै कुराको राम्ररी व्याख्या वा वर्णन गर्ने
सङ्केतार्थ	-	इसाराले बुझ्ने अर्थ, इङ्गित, सान
सार्थक	-	अर्थअनुसारको, अर्थले बताएबमोजिमको, मतलब भएको

७.अभ्यासः

---

१. तलका प्रश्नहरूका दुई वा तीन वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) कृष्ण धारावासी को हुन?

(ख) कृष्ण धारावासीका प्रकाशित उपन्यासहरू कुनकुन हुन्?

(ग) कृष्ण धारावासीले कुनकुन पुरस्कारहरू प्राप्त गरेका छन्?

(घ) कृष्ण धारावासीका कथाहरू कुनकुन हुन्?

(ङ) झोला कसको के हो?

(च) झोला भिरेर आउने पात्रको उल्लेख गर्नुहोस्?

(छ) झोला कथाका मुख्य सहभागी पात्रहरुको उल्लेख गर्नुहोस्?

(ज) आमा को हुन्? उनको कोसँग बिवाह भएको थियो?

(झ) ११ वर्षको बालक को हो?

(ञ) काकी को हुन्?

२. तलका प्रश्नहरूको २०० शब्दभित्र उत्तर लख्नुहोस्-

(क) कृष्ण धारावासीको परिचय दिनुहोस्?

(ख) कृष्ण धारावासीका कथागत प्रवृत्तिहरू के के हुन्?

(ग) झोला लथाको कथावस्तु आफ्नै भाषामा लेख्नुहोस्?

(घ) झोला कताको परिवेश केकस्तो रहेको छ?

(ङ) झोला कथाकी आमाको चरित्र चित्रण गर्नुहोस्?

(च) झोला कथाको भाषा के कस्तो रहेको छ?

-

सन्दर्भग्रन्थ

---

१. बराल, ईश्वर (सम्पा.), झ्यालबाट, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९१

२. सुवेदी, राजेन्द्र, स्नातकोत्तर नेपाली कथा, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९४

३. त्रिपाठी, वासुदेव(सम्पा.), नेपाली साहित्य श्रृङ्खला(भाग-१), काठमाडौः एकता बुक्स् डिस्ट्रिब्युटर्स् प्रा. लि, सन् १९९९

४. प्रधान, प्रतापचन्द्र, नेपाली कथावलोकन, दार्जिलिङः दिपा प्रकाशन, सन् १९८३

५. छेत्री, राजकुमार, सिर्जनाको समावलोकन, दार्जिलिङः गामा प्रकाशन, सन् २००९

६. https://www.youtube.com/watch?v=w3blQrI2kIw&t=27s

७. https://www.youtube.com/watch?v=bmIf4aiScZs

एकाइ ८
भाग्य

एकाइको संरचना

१- प्रस्तावना
२- उद्देश्य
३- कथाकार सुधा त्रिपाठी**को परिचय**
४- कथाकार सुधा त्रिपाठी**को कथागत प्रवृत्ति**
५- विभिन्न कोणबाट भाग्यको मोल कथाको विश्लेषण
६- निष्कर्ष
७- शब्दार्थ
८- अभ्यास
९- सन्दर्भसामग्री

---

१. प्रस्तावना

भाग्य सुधा त्रिपाठीद्वारा लिखित बाल कथा हो। यस कथामा बाल मनोभावनाको विकास गराउन विविध खालका पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ। समाजका ठुलाठालुहरूबाट हपिएर थिचिएर वा शोषित भएर कठिन जीवन निर्वाह गर्न विवश तल्लो वर्गका मान्छहेरूको करुण कथा हाल्न औधी खप्पिस कथाकार हुन् सुधा त्रिपाठी। सुधा त्रिपाठीले आफ्नो तीव्र सामाजिक पर्यवेक्षणका सन्दर्भमा समाजमा व्याप्त जातीय भेदभावको भावनाबाट उत्पन्न भएको जटिल मानवीय समस्यालाई अत्यन्त मार्मिक बनाएर प्रस्तुत गरेकी छन्। कथाकार सुधा त्रिपाठीले निम्न वर्गका गरिबहरूको जीवनका पीडाहरूलाई अत्यन्त संवेदनशीलताका साथ कथाको विषय बनाएकी छन्। **भाग्य** सुधा त्रिपाठीद्वारा लिखित प्रगतिवादी विचार सम्प्रेषण गरिएको कथा हो।

२. उद्देश्य

विद्यार्थीहरूले **भाग्य** कथा पढिसक्दा सुधा त्रिपाठको, जीवनी, व्यक्तित्व, प्रवृत्ति(विशेषता) र प्रकाशित कृतिका बारेमा जान्नेछन्। उनको **भाग्य** कथाको कथावस्तु(विषयवस्तु), चरित्र चित्रण(सहभागी), परिवेश, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र भाषाशैलीय विन्यास बुझ्न सक्नेछन्। यस पाठमा आएका कठिन शब्द, वाक्य, उखान-टुक्का आदिका अर्थ जान्न र सिक्न सक्नेछन्। विभिन्न कोणबाट विश्लेषण गरिएको **भाग्य** कथाको मूल विषय, भाव, विचार जान्न सक्षम हुनेछन् र अन्त्यमा अभ्यासमा सोधिएका विविध प्रश्नहरूका उत्तर दिन र लेख्न सक्षम हुनेछन्।

----

२. **कथाकार** सुधा त्रिपाठीको **परिचय**

सुधा त्रिपाठी मा भएको हो। उनी (दार्जिलिङ)का दिन मिरिक १९५८जुन १०को जन्म (भट्टराई) विद्यावारिधि शिक्षा लिएर प्राध्यापन .ए.भवानीदत्त त्रिपाठी र जगन्नाथ त्रिपाठीकी छोरी हुन्। उनल नेपालीमा एम् गरेकी छन्। पहिलो रचना*मेरा व्यथाहरूको गीत* कविता प्रज्ञा स)न् १९७७प्रकाशित गराएर साहित्यमा प्रवृष्ट (भएकी सुधा त्रिपाठीका**बादल, धर्ती र आस्थाहरू** निबन्धसङ्ग्रह, सन् १९९३(, **अनिवार्य नेपाली रचना र व्याकरण**स) न् १९९६(, **जीवनसूत्र र स्वप्नाभास**निबन्धसङ्ग्रह) , सन् १९९६(, **निःश्वासका गुजुल्टाहरू** एकाङ्गीसङ्ग्रह), सन् १९९८(, **दृष्टि चौतारी**समालोचना) , सन् २००१(, **भूपिका कवितामा व्यङ्ग्यालङ्गार चेतना**अनुसन्धान) , सन् २००१(, **सुट टाई र सुँगुर**व्यङ्ग्य निबन्धसङ्ग्रह) , सन् २००२(, **अमर सिर्जना**निबन्ध) सन् २००८(, **नारीवादका कठघरामा नेपाली साहित्य**, सन् २०११, **नेपाली उपन्यासमा नारीवाद**स) न् २०११(, **नारीवादी सौन्दर्य चिन्तन**स) न् २०११(, **चेलीबेटीका बेग्लै कुरा**स) न् २०११प्रकाशित कृति हुन्। (यिनलाई *लेखा दर्पण*स) न् १९९४(, *पौरख*स) न् १९९४(, **महिला समालोचक र नेपाली समालोचना**स) न् २००५स)योगितामा स्वर्ण पदक र नगद पुरस्कारको सम्पादन गरेको पाइन्छ । यिनलाई राष्ट्रव्यापी निबन्ध प्रति (न् १९८२(, निबन्ध प्रतियोगितामा स्वर्ण एवम् नगद पुरस्कार विश्व हिन्दू सम्मेलन स)न् १९८३पारिजात सृजन (स) पुरस्कारन् २००४(, सर्वोत्कृष्ट पुस्तक पुरस्कार अन्तर्राष्ट्रिय नेपाली साहित्य समाज), अमेरिका, सन् २००३(, विद्यार्थी अवस्थामा थुप्रै साहित्यिक पुरस्कारहरू प्रदान गरिएको पाइन्छ।

----

३. सुधा त्रिपाठीको कथागत प्रवृत्ति

समाजका ठुलाठालुहरूबाट हेपिएर थिचिएर वा शोषित भएर कठिन जीवन निर्वाह गर्न विवश तल्लो वर्गका मान्छेहरूको करुण कथा हाल्न औधी खप्पिस कथाकार हुन् सुधा त्रिपाठी। उनले दलित तर पाखे बास भएका मानिसहरू, दुव्यसनको सिकार बनेकी नारीहरू, राजनैतिक विकृतिद्वारा सताइएका सर्वसाधारण नागरिकहरू, जातीय भेदभावले निराश भएका दलितहरू र दशबर्षे द्वन्द्वकालमा आहत भएका नेपालीहरूको जीवन पीडालाई आफ्ना कथाहरूमा यथार्थ रूपले उतारेर आफूभित्रको प्रगतिवादी चेतनालाई समय सापेक्ष बनाई आफ्नै शैलीमा प्रस्तुत गरेकी छन्। उनले समाजका शोषित–पीडित अथवा हेपिएका, पछाडि पारिएका र दमन गरिएका सबै क्षेत्रका मानिसहरूका पीडा, मर्का र विषादलाई बुझ्न संवेदनशीदल कथाकार हुन्। उनले हाम्रो गाउँ र शहरहरूमा उत्पीडन सहेर बसेका मानिसहरू, घर परिवारभित्र, समुदाय, कुनाकन्दरा आदि जताततै रहेका र तिनीहरूमाथि ठुलाठालु, भूमिपति, नेता, हाकिम धनीमानी, घरमालिक, समाजसेवी, सत्ताधारी, मानव अधिकारकर्मी, उद्योगपति आदिको विश्वासघात, शोषण र बर्बर व्यवहार गरेको यथार्थलाई आफ्नो कथाको केन्द्रीय विषयवस्तु बनाएको पाइन्छ। उनका दृष्टिमा हाम्रो देशमा अनेकौँ सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनैतिक विकृति एवम् सङ्कीर्ण सोचका कारणले तत्तत् क्षेत्रका मानिसहरू पुरानै वा परम्परित मूल्य मान्यता र सँस्कारबाट प्रभावित छन्। यही कारणले गर्दा हाम्रो समाजका नारी, सर्वसाधारण श्रमिक, नागरिक, दलित, डरेबाल, नाङ्लो पसले, प्राकृतिक प्रकोपपीडित जस्ता व्यक्तिहरूको जीवन अत्यन्त कठिन भएको छ। उनी हाम्रो देशमा विदेशीद्वारा नेपालीलाई अपहेलना गरिएको ठुला देशले हाम्रो जस्तो सानो देशको सिमाना मिची हेपेकी र

इतिहासले समेत अन्याय गरेको देखिछन्। जनताको आँखामा छारो हाल्ने र आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्ने नेताहरू, भाषणमा आदर्शका कुरा छाँटेर व्यवहारमा अति नीच कर्म गर्ने प्रजातन्त्रवादी, भ्रष्टाचार गरी कमाउन पल्केका उद्धारकर्मीहरूको कुनै कमी हाम्रो देशमा नभएको सत्यलाई प्रस्तुत गरेर उनले अबको परिवर्तित विश्वजनीन परिवेशको परिप्रेक्षमा शोषित–पीडित नेपाली नागरिक रूपान्तरणको मार्गतर्फ हुनुपर्ने आफ्नो धारण कथाहरूमा व्यक्त गरेकी छन्। नयाँ चेतना सञ्चारको यस धारणालाई उनीभित्रको प्रगतिशील विचारधाराको उदाहरण मान्न सकिन्छ।

कथाकार सुधा त्रिपाठीले आफ्नो तीव्र सामाजिक पर्यवेक्षणका सन्दर्भमा समाजमा व्याप्त जातीय भेदभावको भावनाबाट उत्पन्न भएको जटिल मानवीय समस्यालाई अत्यन्त मार्मिक बनाएर प्रस्तुत गरेकी हुन्। यस्तो भेदभावबाट ठुलो जातका मानिसहरूले अनेकौँ फाइदाहरू उठाइरहेका छन् भने साना जातका अथवा दलितहरूले आफ्नो भएका जति जायजेथा वा सम्पत्ती मात्र नभएर सामाजिक प्रतिष्ठासमेत गुमाएर सर्वहारा बन्नु परिरहेको छ। दलितहरूले शिक्षाबाट समेत वञ्चित हुनु परिरहेको अवस्थामा यस्तो मौका पाए पनि तिनीहरूले विद्यालयमा अरूहरूबाट हेपिएर बस्नुपर्ने स्थितिको कडा आलोचना गरेको पाइन्छ। ठुलाबडाहरूले शिक्षालाई आफ्नो वर्गको मात्र पेवा ठान्ने मनोवृत्तिको विरोध गर्दै उनले दलितका लागि पनि शिक्षा नैसर्गिक अधिकार भएको आफ्नो मान्यता प्रस्तुत गरेकी छन्। उनले नेपाली समाजमा व्याप्त जातिय भेदभावलाई दुई आत्मा बिचको पवित्र प्रेम–अनुरागको शत्रुका रूपमा हेरेकी छन्। ठुला र साना जातका युवायुवती बिच प्रेमसम्बन्ध हुन नहुने सामाजिक अन्धतालाई उनले चुनौती दिएकी छन्। यसै सन्दर्भमा ब्राह्मण भनाउँदो ठुलो जातिको मानिसको संस्कार वा क्रोसो आडम्बरको पनि आलोचना गरेकी छन्। कथाकारले सामाजिक यथार्थको एउटा उल्लेखनीय पक्ष जातिय भेदभावले सृजना गरेको वर्गद्वन्द्वलाई सुन्दर ढङ्कले चित्रण पाइन्छ ।

कथाकार सुधा त्रिपाठीले निम्न वर्गका गरिबहरूको जीवनका पीडाहरूलाई अत्यन्त संवेदनशीलताका साथ कथाको विषय बनाएकी छन्। ठुलाठालु भनाउँदाहरूका निमित्त गरिबहरूले आफ्नो ज्यानलाई जोखिममा राख्नुपर्ने औषधी उपचार गर्न नपाइने, कालको मुखमा पर्नुपर्ने, आफ्नै आँखासामु भएको यौन दुव्र्यवहारको विरोध गर्न नपाइने, प्रजातन्त्र दिवसका नाममा आफ्नो सानो चियापसल हटाएर रोजीरोटीबाट वञ्चित हुनुपर्ने , घर बनाइदिएबापत कबोलबमोजिम आफूले पाउनुपर्ने ज्याला नपाई उल्टै चोरको आरोप लगाएर निकालिनुपर्ने प्रकृति प्रकोपको भारमा पर्दा पाउनुपर्ने राहत सामग्री भ्रष्टाचार भएर आफू भोकोनाङ्कै भएर कष्ट पाउनुपर्ने जस्ता गरिब जीवनका विडम्बना र दुर्नियतिलाई यिनले सान्दर्भिक बनाएर कथाको विषय बनाइएको पाइन्छ। आफू बसेको समाजमा उनी के देखिछन् भने यता गरिबहरू पेटमा एक गेडा अन्न पार्न नसकेर भोकभोकै मरिरहेका छन् भने उता धनीमाननीहरू धार्मिक अनुष्ठानमा यज्ञका निमित्त अन्नको ओइरो आहुती दिइरहेका छन् । यसै सन्दर्भमा उनले मगन्तेहरूको दयनीय जीवनका साथै नारी पीडालाई पनि आफ्ना कथाहरूमा समेटेर आफ्नो सामाजीक चेताना अभिव्यक्त गरेकी छन् ।

कथाकार सुधा त्रिपाठीले आफूभित्रको समसामयिक राजनैतिक चेतनालाई कलात्मक शैलीमा आख्यानीकरण गरेकी छन् । खास गरेर राणाकालदेखि देशमा क्रमिक रूपमा एकपछि अर्को गर्दै आएको राजनैतिक उतारचढाव, परिवर्तन र गतिविधिहरूलाई अन्तर्विषय बनाएर उनले विभिन्न कालखण्डका राजनैतिक पृष्ठभूमिमा नेपाली नागरिकहरूले नेता भनाउँदाहरूबाट पाएको धोका वा विश्वासघात, घात–प्रतिघात, शोषण आदिलाई सान्दर्भिक बनाउँदै उनले ती नेताहरूको स्वार्थी मनोवृत्ति, भ्रष्टाचारी चरित्र विरोधाभासपूर्ण व्यवहारको भन्डाफोर गरेकी छन्। यसै सन्दर्भमा उनले देशको निरङ्कुश तन्त्रको आचरण,सत्ताधारीहरूको चाकरी मनोवृत्ति, शासकको

नीचता आदिलाई उदाङ्को बनाउने काम पनि गरेकी छन्। उनले देशको सिमाना मिचिएकोमा राजनैतिक शोषण र विडम्बनाले महत्त्व पाएकोमा अपराधीलाई शहीद मान्ने तत्परता देखाएकोमा शासनतन्त्र जनताको पक्षमा नभएकामा घोर असन्तुष्टि र विद्रोहको भाव व्यक्त गरेकी छन्। यसरी देशको राजनैतिक अवस्थाले सृजना गरेको अन्योल र विसङ्कतिको स्थितिलाई कथामा प्रस्तुत गरेर उनले आफ्नो राजनैतिक चेतनालाई कलाका माध्यमबाट पाठकसामु राख्न गरेको काम प्रशंसनीय देखिन्छ । कथाकार सुधा त्रिपाठीले दश वर्षे द्वन्द्वकालका घटना र गतिविधिहरूलाई पनि आफ्ना पछिल्ला कथाहरूको विषय बनाएकी छन् । प्रशासनबाट पाएको कष्टका कारणले माओवादी बन्न बाध्य भएको नेपाली युवक, दुवैतर्फबाट भएका हत्या, हिंसा र अमानवीय व्यवहार जस्ता यथार्थहरूलाई उनले अत्यन्त मर्मस्पर्शी विषय बनाएकी छन्। यति मात्र नभएर उनले विगतमा सम्पन्न जनआन्दोलनको अन्तर्कथालाई पनि विषय बनाएर राजतन्त्रको दुर्नियतिलाई प्रतीकका माध्यमबाट आख्यानीकरण गरेको पा□िन्छ ।

कथाकार सुधा त्रिपाठी भाग्यवादको विरोध गर्छिन्, भेदभावरहित पवित्र प्रेममा विश्वास गर्छिन्, पुरानो रीतिपरम्परालाई घृणा गर्छिन् र अनेक भित्रि बाहिरी कारणले वर्तमान जीवन जटिल बन्दै गएको यथार्थलाई स्वीकार गर्छिन्। उनमा समयसापेक्ष परिष्कृत प्रगतिशील चेतना पा इन्छ।

---

४. विभिन्न कोणबाट *भाग्य* कथाको विश्ले□ण

(१(कथावस्तु(विषयवस्तु)

पुन्टे धनीरामले दुधभात खाएको देखेर लोभिन्छ। उसले गरिब भन्दा धनीको कुकुर हुन जाती भन्ने सोच्छ। उसले धनीका छोराहरूले भकुन्डाले हिर्काएको अत्याचार सन्झन्छ हजुरआमासँग भाग्यको कुरा सोध्छ। बाबुआमाले भर्खर जन्मेको बहिनीका निधारमा भाग्य लेख्न नदिने कुरा गर्छन् र उसका निधारमा भाग्य नलेखिएको कुरा गर्छन्। ऊ भाग्य आफैं लेख्ने कुरामा आश्वस्त भएको छ ।

भाग्य सुधा त्रिपाठीद्वारा लिखित प्रगतीवादी विचार सम्प्रेषण गरिएको कथा हो। यस कथामा पुन्टे नामधारी पात्र मझेरीमा बसेर धनीरामले घरमा खाएको टुलुटुलु हेरिरहन्छ। धनीराम धैरै खेत भएको घरमा नोकर चाकर राख्न सक्ने धनी मानी व्यक्ति हो। उसले पुन्टेले टुलुटुलु हेरेर बसेको देखेर हकार्दै कहिल्यै मान्छेले खाएको देखेको छैनस् भन्छ। पुन्टे मझेरीमा बसेर चुलोतिर हेरिरहेको छ। धने साहु भात खाँदै छ । उसको थालमा अलिकति भात छ। थालका वरिपरि बटुका प्लेट कचौराभरि तरकारी, अचार, दुध, दही , फलफूलको थुप्रो लगा इएको छ । पुन्टे त्यो देखेर छक्क पर्छ। त्यति थोरै भात खान त्यत्रो तिहुन तरकारी किन चाहिएको होला सबैभन्दा पहिला के खाने होला? सबैभन्दा पछि के खाने होला? त्यत्रो धेरै खेत भएको साहुले यति थोरै भात किन खाएको होला? पुन्टे जस्केलो बाहिरै थियो। धनीरामले हातमा ल्याएको दुधभात जुठेल्नाको ढुङ्कामा राखिदियो। कुकुरले कपाकप दुधभात खाएको देखेर पुन्टे लोभियो र घुटुक्क थुक निल्यो। उसले गरिब हुनुभन्दा साहुको घरको कुकुर हुन जाती भन्ने सोच्यो। साहुले पुन्टेले कुकुरले दुधभात कपाकप खाएको हेरेको हुनाले चोखे लाग्लास् मोरा भनेर व्यङ्ग्य हान्यो। पुन्टेको बाबु धनीरामको खेतबारीको रेखदेख गर्थ्यो। पुन्टे पनि बाबुको पछि लागेर धनेका घरमा जान्थ्यो। उसले त्यहाँ भएको र आफ्नो घरमा भएको फरकपनको महसुस गर्दथ्यो।

पुन्टेको बाबुले पुन्टलाई स्कुलमा भर्ना गरिरदएको थियो। दिउँसो खाजा खाने बेलामा केटाहरू भकुन्डो खेल्थे। ऊ त्यो दृश्य हेरिरहन्थ्यो। केटाहरू जानी जानी भकुण्डाले पुन्टेलाई हान्थे र यसलाई पो लागेछ भनेर गलल हाँस्थे। पुन्टेले स्कुल जाँदा फुटेका आफ्ना गोडा हेर्थ्यो र साथीहरूका गोडामा नयाँ नयाँ जुत्ता देख्थ्यो। ऊ साथीहरूका झोला हेर्थ्यो र मनमनै कल्पन्थ्यो । उसले हरेक कुरामा आफ्नो र साथीहरूको बिच फरक हुनुको अर्थ खोज्यो। ऊ त्यसको अर्थ साथीहरू धनी र आफू गरिब भन्ने सोच्थ्यो। तर ऊ कोही धनी र कोही गरिब कसरी हुन्छन् त्यसको गहिरा□पत्ता लगाउन सक्दैनथ्यो। पुन्टेले एकदिन हजुरआमासँग हामी किन गरिब भएका भनेर सोध्यो। हजुरआमाले सजिलैसित भाग्यको खेल भनेर जवाफ दि झ्। पुन्टेले भाग्यको खेल नबुझेको हुनाले भाग्य भनेको के हो हजुरआमा भनेर सोध्यो उसले साथीहरूले भकुन्डो खेलेको देखेको थियो। भाग्यले पनि त्यस्तै भकुण्डो खेल्ने हो कि ऊ द्विविधामा पऱ्यो। अनि दिउँसो साथीहरूले ताकी ताकि भकुण्डाले हानेको सुम्सुम्यायो। भाग्य भनेको देवताले छैटीका दिन निधारमा लेखिदिएको कुरा हो। त्यो देवताले जति लेख्छ मान्छेले त्यति पाउँछ। हजुरआमाले छैटीका बारेमा बता झ् र त्यससग जोडिएका कुरा सुना झ्। पुन्टेले फेरि दिउँसोको साथीहरूले खेलेको खेल सम्झ्यो। साथीहरूले झुक्किएको जस्तो गरेर ताकी ताकी आफूलाई हिर्काएको सम्झ्यो। त्यस प्रकारको खेललाई उसले भाग्यको खेलसँग तुलना गऱ्यो। त्यही भकुण्डो कसैलाई रमा झ्लो लाग्ने र कसैलाई दुःख बन्ने सम्झ्यो। उसले भकुण्डाले दुखाएको पाखुरो फेरी मुसाऱ्यो।

पुन्टेकी बहिनी भर्खरै जन्मेकी थिई। ऊ छैटीको दिनको प्रतीक्षा गरिरहेको थियो। दशैँ आउने तरखरमा थियो। समय लोसे बनिरहेको थियो। पुन्टेलाई बेचैन र छटपटी लागिरहेको थियो। आज बल्ल बहिनी जन्मिएको छ दिन भयो उसले आमासित उत्सुक हुँदै आज बहिनीको छैटी हगि भनेर सोध्यो। आमाले सहज रूपमा लिनुका अलवा तँलाई किन चासो भनेर झर्के झैं भनिन् पुन्टेले हजुरआमाले भन्नुभएको छैटी भनेको त मानिसको भाग्य लेखिने दिन अरे। छैटीका राति बच्चाको सिरानामा कापी कलम राखिनुपर्छ रे रातभरी बत्ती निभ्न दिनु हुँदैन रे। मान्छेले भाग्यमा लेखेको मात्रै पाउँछ रे भनी आफूलाई थाहा भएको सम्पूर्ण कुरा आमालाई बतायो। त्यति नै बेला पुन्टेको बाबु पनि आ झ्ग्यो उसले छोराको कुरा सुनी हामीले देवतालाई छैटीका दिन तेरो भाग्य लेख्न दिएनौँ ,त्यसैले तेरो निधार खाली छ भनेको सुनेर पुन्टेले आफू र आफूसँग पढ्ने साथीहरूका बिचमा किन भिन्नता छ भन्ने कुरा बल्ल बुझ्यो। उसले आफ्नो निधार किन खाली राखेको त भन्दै असन्तुष्टि जनायो। यसको प्रत्युत्तरमा आमाले तेरो मात्र हो झ, तेरो बहिनीको निधारमा पनि अरूलाई लेख्न नदिने भन्ने कथनले पुन्टे खिस्रिक्क पऱ्यो। पुन्टेलाई आमाले सम्झा झ् र भन्दै ग झ्। हेर पुन्टे हाम्रो भाग्य अरूलाई लेख्न दिनुहुँदैन। अरूले लेखिदिएको भाग्य बोकेर हिंड्ने मान्छेहरू हामी जस्तै दुःखी हुन्छन् पुन्टे अझै छक्क पर्दै गयो । उसले निधारभित्र भाग्य कसरी लेख्ने भन्न पुग्यो।

बाबुले पुन्टेलाई नजिकै तान्यो बिस्तारै टाउको र निधारमा म्वाँ इ खायो। छोरालाई अँगालो हाल्दै भाग्य निधारमा हो झ जीवनमा लेखिन्छ। कर्मको कलमले भाग्य लेख्नुपर्छ। तैँले आफ्नो भाग्य आँफै लेख्ने हो। बहिनीले पनि आफ्नो भाग्य आफैँ लेख्छे। पुन्टेले कर्मको कलमको अर्थ नबुझेर बाबुसँग सोध्यो। बाबुले कर्मको कलम भनेको काम बतायो। मान्छेले जति धैरै मिहिनेत गर्छ उति नै उसको भाग्य बलियो र राम्रो हुन्छ। आफ्नो भाग्य आँफै लेख्ने मानिसलाई दुःख चाहिँ अलि बढी नै हुन्छ। पुन्टेले धने साहुभन्दा उसको बाबुले बढी मिहिनेत तर भाग्य चाहिँ उसको बलियो भएकोमा दुःखेसो पोख्यो। उसले धनीरामले दुधभात ल्याएर कुकुरलाई दिएको झलक्क सम्झ्यो।

बाबुले धेरै काम गर्न जानेको र त्यसलाई भाग्यसँग जोड्न नजानेको कुरा बतायो। काम गरेपछि भाग्य बदलिनुपर्छ भन्ने नजानेको कुरा बतायो। काम गरेपछि भाग्य बदलिनुपर्छ भन्ने रहस्य भर्खर बुझ्दै गरेको बतायो। म धेरै काम गर्छु, उनीहरू दुधभात खान्छन्। श्रम गर्नेसँग जमिन छैन जमिन नभएकासँग श्रमको मूल्य बुझ्ने मन छैन। त्यसैले छोरा अब श्रम र जमिनको सम्बन्ध हाम्रो भाग्यसित जोड्ने कुरा गर्नुपर्छ र आफ्नो भाग्य आफैँ लेख्नुपर्छ। मलाई उहिल्यै यस्तो कुरा बुझाइदिने कोही भएन। अब म आफूले बुझेको कुरा तिमीहरूलाई बुझाउँदै जान्छु। बा तपाईं सिकाउनुहोस् म मेरो भाग्य आफैँ लेख्दै जान्छु।

यस कथामा पुन्टेले धनीरामले खाना खाएको टुलुटुलु हेर्नु कथानक विकासको आरम्भ अवस्था हो त्यही अवसरमा खाएको टुलुटुलु हेरेकाले पुन्टेलाई के हेर्छस् भनी हकारेपछि कथानक विकसित हुँदै जाँदा धनीरामको भाग्यमा थोरै भात र थालका वरिपरि तरकारी अचार आदिका प्लेट र कचौराको घेरोले धनीराम साँच्चीकै धनी भएको पुष्टि मिल्छ। उसले चुठ्न निस्कँदा कुकुरलाई दुधभात ल्याएर दिन्छ। पुन्टे त्यो देखेर लोभिन्छ। र धनीको कुकुर हुन जाती भन्न पुग्छ। कथानक विकासका क्रममा पुन्टे स्कुल जान्छ। उसका गोडा नाङ्कै भएकाले पटपटी फुट्छन् तर साथीहरूका गोडामा नयाँ नयाँ जुत्ता देख्छ । झोला पनि उनीहरूका नयाँ छन्। कथानक विकासका क्रममा दिउँसोको छुट्टीमा साथीहरूसँग भकुण्डो खेल्छन् र जानीजानी पुन्टेलाई हिर्काउँछन्। यसो गर्दा उनीहरूलाई रमाइलो र आनन्द लाग्छ। कथानक विकासका क्रममा पुन्टेले हजुरआमासँग धनी र गरिबका बारेमा जिज्ञासा राख्छ। हजुरआमाले भाग्यको खेल भनेर बताउँछिन्। भाग्यको खेललाई पुन्टेले दिउँसो साथीहरूले खेलेको भकुण्डोसँग तुलना गऱ्यो। यसै क्रममा हजुरआमाले छैटीका दिन देवताले निधारमा भाग्य लेखिदिने प्रसङ्कले पुन्टे भर्खर जन्मिएकी बहिनीका निधारमा भाग्य लेखिदिन कापी कलम र रातभरी बत्ती बाल्ने कुरा गर्दा उसकी आमाले झर्केर हामीले तेरो निधारमा भाग्य लेख्न दिएनौँ भन्दा ऊ खिस्रिक्क पर्छ। भाग्यका सम्बन्धमा चर्चा गर्दा कथानक विकासको चरणमा पुग्छ र कर्मको कलमले भाग्य लेख्नुपर्छ भनी कथानक चरमोत्कर्षमा पुगेर उपसंहारमा अन्त्य हुन्छ। यस प्रस्तुत कथा आदि, मध्य र अन्त्यका कममा क्रमिक विकास भएकाले सरल कथानक भएको कथा ठहरिन्छ ।

(२(सहभागी वा चरित्र चित्रण

भाग्य सुधा त्रिपाठीद्वारा लिखित बाल कथा हो। यस कथामा बालकको मनोभावनाको विकास गराउन विविध खाले पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ। यसै क्रममा धनी गरिब बालक युवा तथा स्त्री पुरुष विविध पात्रले कथामा आएर सफल अभिनय गरेको देखिन्छ। यस कथामा आएका धनीरामले धनाढ्य वर्गको भूमिका खेलेका छन्। उनी सम्पन्न छन् र नोकर चाकर राखेका छन्। हजुरआमा गरिब वर्गकी प्रतिनिधि चरित्र हुन्। उनले भाग्यवादको वकालत गरेकी छन्। उनका विचारमा भाग्य भनेको छैटीका दिन देवताले आएर निधारमा जे लेखिदिन्छन् त्यही पाइने परम्परागत वा रुढिग्रस्त मानसिकिताको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ। मानवीय भावनामा कतिपय मानिसहरू परम्परागत सोचको उत्तराधिकारीका रूपमा पुन्टेलाई लिन सकिन्छ। पुन्टेले बहिनीका छैटीका दिन सिरानीमा कापी कलम र रातका समयमा बत्ती बाल्ने प्रसङ्क र सन्दर्भ हजुरआमाको परम्परागत रुढिग्रस्त चिन्तनको उत्तराधिकारी बनेको भावनाबाट स्पष्ट हुन्छ। पुन्टेकी आमामा क्रान्तिकारी विद्रोही भावना मुखरित भएको पाइन्छ। उसले छोरा छोरीलाई भाग्यवादी होइन कर्मजीवि बन्नुपर्छ भन्ने सोच राखेको पाइन्छ। त्यसैले उसले छोरो पुन्टेलाई भाग्यावादी होइन कर्मजीवि बन्न उत्प्रेरित गरेकी छ। उसमा परम्परागत सोचका विपरीत परिवर्तनवादी चिन्तन अभिव्यञ्जित भएको पाइन्छ। पुन्टेको बाबु विद्रोही सोच भएको व्यक्ति हो। उसले छोरालाई विद्रोही बन्न

उत्प्रेरणा प्रदान गरेको छ। ऊ परम्परा भिन्न सोच भएको व्यक्ति भएकाले छोराको छैटीका दिन देवतालाई भाग्य लेख्न नदिने र छोरीलाई पनि छैटीका दिन भाग्य लेख्ने अवसर कुनै देवतालाई नदिने सोच राखेको छ। पुन्टे परिवर्तनशील पात्र हो। उसले बालसुलभ भूमिका निर्वाह गरेको छ। कथाको प्रारम्भमा आशामुखी लोभी पात्रका रूपमा चित्रित पुन्टे कथाको मध्यान्तरमा तर्कशील बनेको छ भने अन्त्यावस्थामा क्रान्तिकारी परम्पराविरोधी जुधारु पात्रका रूपमा चित्रित देखिन्छ।

(३) परिवेश, उद्देश्य र दृष्टिविन्दु

कथात्मक घटना घटित हुने ठाउँविशेषलाई देश समयविशेषलाई परिवेश, काल र वातावरण भनिन्छ । यस कथाको आरम्भ धनीराम साहूको घर र उसले खाएको खानाको प्रकरणमा आधारित देखिन्छ। पुन्टे गरिब छ तर समझदार भएकाले धनीराम साहूले यतिविघ्न तरकारीका साथ यति थोरै भात किन खाएको होला भन्ने सोच्छ। उसका नजरमा गरिब हुनुभन्दा साहूको कुकुर हुन जाती भनी मानव हुनुभन्दा पशु हुनुलाई उत्तम भनेबाट मानवीय संवेदनामाथि व्यङ्ग्य हानेको छ। ऊ स्कूल जान्छ । आफ्नो र साथीहरूको झोला हेर्छ। ऊ कुर्कुच्चा फुटेको देख्छ तर साथीहरूका खुट्टामा नयाँ नयाँ जुत्ता देख्छ उसले गरीबीलाई विडम्बनाका रूपमा हेर्छ। साथीहरू भकुन्डो खेल्छन्। उसलाई ताकी ताकी हान्छन् र त्यसलाई पो लागेछ भनी गलल हास्छन्। यस्तो हेपाहा प्रवृत्तिलाई कथामा परिवेश बनाइएको छ। पुन्टे गरीबीका मारमा दपेटिएको पात्र हो। ऊ गरिब किन होइन्छ भनेर हजुरआमासँग सोध्छ। हजुरआमा ले भाग्यलाई दोष दिन्छिन्। भाग्यवादी भएकाले छैठीका दिन भगवानले निधारमा जे लेखिदिन्छन् त्यही पाइन्छ भन्ने भावना हजुरआमाबाट पाउँछ। उसकी बहिनी जन्मिएको छैटौँ दिनमा उसले बहिनीका सिरानमा कापी कलम राख्ने प्रसङ्क ल्याउँछ। यसरी बेमौसममा छोराले छैटीका कुरा गरेकाले आमाले तेरा छैटीका दिन भावीलाई केही लेख्नै दिएनौँ भन्दा खिस्रिक्क पर्छ । बाबुले सुमसुम्याउँछ निधारमा म्वाइँखान्छ र भाग्य कर्मको कलमले लेखिन्छ भनी उसलाई कर्मवादी बन्न प्रेरित गर्छ। त्यस्तै बाबुले मिहिनेत बढी गरेको र फल कम पाएकोप्रति असन्तोष व्यक्त गर्दछ। यसरी यस कथामा कथात्मक घटनाको परिवर्तनका साथ गतिशील बनेकाले उपयुक्त वातावरणमा कथा विकसित भएको देखिन्छ।

यस कथामा धनी र गरिबका बिचको विभेद देखाउने उद्देश्य देखिन्छ। त्यस्तै भाग्यवादी नभई कर्मजीवि हुन उत्प्रेरणा जगाइएको छ। यस कथामा धनीराम साहूले खाना खाएको प्रसङ्कबाट कथात्मक घटनालाई उठान गरी क्रान्तिको बीजारोपण गरी कथात्मक परिघटनाको बैठान गरिएको छ। धनी मानीहरू भात थोरै तरकारी धेरै खान्छन् तर गरिब गुरुवाहरू खाना धेरै तिहुन तरकारी थोरै खान्छन् भन्ने भावना यस कथामा स्पष्ट पारिएको छ। त्यसैले धनीराम तेत्रो खेत भएर पनि त्यति थोरै भात खान्छ। त्यस्तै यस कथामा धनी र गरिबका छोराछारीहरूको पहिरन शील स्वभाव र गुण आदिमा भिन्नता भएको देखाइएको छ। धनीमानीका छोराहरूमा हेपाहा प्रवृत्ति तीव्र भएको र गरिबका छोराछोरीमा सहनशीलता बढी भएको देखा इएको छ। यस प्रकारको प्रवृत्तिलाई यस कथामा भाग्यको खेल भनिएको छ। भाग्यको खेल भन्दा पुन्टेले दिउँसो साथीहरूले भकुण्डो खेलेको सम्झियो र पाखुरा मुसाऱ्यो। यसरी भाग्यवादी बन्न खोजिएको विचार देखाउनु पनि कथाको उद्देश्य देखिन्छ। भाग्यवादले मानिसलाई पङ्गु बनाउँछ भन्दै त्यसका विपरीत कर्मशील बन्नुपर्छ भन्ने भावनाको विकास गराउनु पनि यस कथाको उद्देश्य देखिन्छ। भाग्य निधारमा जीवनमा लेखिन्छ भन्ने कुरालाई उद्देश्यका रूपमा लिई कर्मको कलमले भाग्य लेख्नपर्छ भन्ने सन्देश दिइएको छ। काम गरेपछि भाग्य बदलिन्छ भन्ने सन्देश सम्प्रेषण गरी भाग्यवादी होइन कर्मजीवी बन्न उत्प्रेरणा दिने काम यस कथाले गरेको छ। त्यस्तै श्रमिकसँग प्रशस्त जमिन छैन जमिन हुनेसँग श्रमको मूल्य बुझ्ने मन छैन भनी

सामाजिक विभेदलाई कलात्मक पाराले देखाउने काम गरी प्रत्येक मानिसलाई कर्मठ, जुधारु र कर्मजीवी बन्न उत्प्रेरणा दिने काम यस कथामा गरिएको छ।

भाग्य कथामा धनीरामले धनाढ्य वर्गको प्रतिनिधित्व गरेका छन्। उनी तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु पात्र हुन्। हजुरआमा भाग्यवादीको पात्र हुन्। उनी तृतीय पुरुष दृष्टिबिन्दु पात्र हुन्। पुन्टेले पहिला भाग्यवादी र पछिल्ला चरणमा कर्मजीवी बनेबाट परिवर्तित पात्रको भूमिका खेलेको छ। ऊ पुरुष दृष्टिबिन्दु पात्र हो। आमा र बाबु कथाको पृष्ठभूमिमा भाग्यवादी र कथात्मक परिघटनामा कर्मवादी पात्रका रूपमा चित्रित देखिन्छन्।

भाग्य देवतासँग सम्बद्ध शब्द हो। मानिस काम बिग्रदा भाग्यमा भए पो भनेर भाग्यवादी बन्न खोज्छन्। यस कथामा प्रयुक्त हजुआमा भाग्यवादी पात्रका रूपमा चित्रित छन्। उनी भाग्य भनेको छैटीका दिन देवताले निधारमा लेखिदिएको फल भन्दछिन्। पुन्टे भाग्यको खेललाई दिउँसो साथिहरूले खेलेको भकुण्डो को खेलसँग तादाम्य राखेन खोज्छ। पुन्टेका बाबुआमा भाग्यलाई होइन कर्मलाईं महत्त्व दिन्छन् र आफ्ना भावी पुस्तालाई भाग्यवादी होइन कर्मजीवी बन्न उत्प्रेरणा प्रदान गर्दछन्। कथाको आरम्भमा भाग्यवादी बनेको पुन्टे अन्त्यावस्थामा कर्मजीवी बनी परिवर्तन भएको अवस्थाको चित्रण गरी कथालाई सार्थक पारिएको छ। यसर्थ यस कथाको उद्देश्य औचित्यपूर्ण र सार्थक देखिन्छ।

(४(भाषाशैलीय विन्यास

भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो। भाषाको माध्यमबाट व्यक्तिले आफ्नो भावानुभूतिलाई कलात्मक पाराले प्रस्तुत गर्दछ। भाषाविनाको अभिव्यक्ति कल्पना गर्न सकिँदैन। त्यसैले यस कथामा पनि भाषिक अभिव्यक्ति दिइएको छ। त्यो अभिव्यक्तिको प्रकार कलात्मक देखिन्छ। सरल सहज र स्वाभाविक भाषाको माध्यमबाट कथाकार त्रिपाठीले आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। यहाँ प्रगतिशील विचार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। तर प्रगतिशील विचार प्रस्तुत गरे तापनि विद्रोह वा क्रान्तिकारी विचार सम्प्रेषण नगरी सूक्ष्म मनोभावनालाई कलात्मक पाराले पुष्टि गरिएको छ। अर्थात् परम्परागत रूढिवादी विचारका विरुद्ध मनन र भावानुभूतिलाई रोचक कलात्मक र हृदयस्पर्शी पाराले प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। प्रत्येक कथन मननीय देखिन्छ।

शैलीलाई शिल्पपद्धतिका रूपमा लिइन्छ। यो व्यक्तिपिच्छे फरक फरक हुने गर्छ। प्रस्तुत कथामा रोचक शैलीको प्रयोग गरिएको छ। कथात्मक संरचनालाई गठिलो बनाउन कथाकारले रोचक एवम् प्रभावकारी रूपमा अभिव्यञ्जना गरेको पाइन्छ। कथाको आरम्भमा लोभिएको पात्र मध्यान्तरमा तुलनात्मक पद्धतिमा पुग्छ र कथाको अन्त्यावस्थामा जागरुक अवस्थामा देखिनु कथामा गरिएको परिवर्तन हो। यसरी कथामा कथाकारले प्रगतिशील विचार प्रस्तुत गरे पनि त्यहाँ विद्रोहको तीव्र ज्वाला छैन र क्रान्तिकारी हुँदा अभिव्यञ्जित भएको पाइँदैन। यो शिष्ट र शालीन भाषाको माध्यमबाट प्रगतिशल विचार सम्प्रेषण गरिएको कथा हो ।

---

५. उपसंहार

मेरा व्यथाहरूको गीत कविता प्रज्ञा स)न् १९७७प्रकाशित गराएर साहित्यमा प्रवृष्ट भएकी सुधा (त्रिपाठीका विविध रचनाहरू प्रकाशित छन्। समाजका ठुलाठालुहरूबाट हेपिएर थिचिएर वा शोषित भएर कठिन जीवन निर्वाह गर्न विवश तल्लो वर्गका मान्छेहरूको करुण कथा प्रस्तुत गर्न सुधा त्रिपाठी खप्पिस भएको पाइन्छ। कथाकार सुधा त्रिपाठी भाग्यवादको विरोध गर्छिन्, भेदभावरहित पवित्र प्रेममा विश्वास गर्छिन्, पुराना रीतिपरम्परालाई घृणा गर्छिन् र अनेक भित्रि बाहिरी कारणले वर्तमान जीवन जटिल बन्दै गएको यथार्थलाई स्वीकार

गर्छिन्। उनमा समयसापेक्ष परिष्कृत प्रगतिशील चेतना पाइन्छ। भाग्य प्रगतीवादी विचार सम्प्रेषण गरिएको कथा हो। भाग्य सुधा त्रिपाठीद्वारा लिखित बाल कथा हो। यस कथामा बाल मनोभावनाको विकास गराउन विविध खाले पात्रहरूको संयोजन गरिएको छ। यसमा धनी गरिब बालक युवा तथा स्त्री पुरुष विविध पात्रले कथामा आएर सफल अभिनय गरेको देखिन्छ। कथामा आएका धनीरामले धनाढ्य वर्गको भूमिका खेलेका छन्। हजुरआमा गरिब वर्गकी प्रतिनिधि चरित्र हुन्। उनले भाग्यवादको वकालत गरेकी छन्। उनका विचारमा भाग्य भनेको छैटीका दिन देवताले आएर निधारमा जे लेखिदिन्छन् त्यही पाइने परम्परागत वा रुढिग्रस्त मानसिकिताको अभिव्यक्ति भएको पाइन्छ। मानवीय भावनामा कतिपय मानिसहरू परम्परागत सोचको उत्तराधिकारीका रूपमा पुन्टेलाई लिन सकिन्छ। हेपाहा प्रवृत्तिलाई कथामा परिवेश बनाइएको छ। काम गरेपछि भाग्य बदलिन्छ भन्ने सन्देश सम्प्रेषण गरी भाग्यवादी होइन कर्मजीवी बन्न उत्प्रेरणा दिने काम यस कथाको उद्देश्य रहेको छ। त्यस्तै श्रमिकसँग प्रशस्त जमिन छैन जमिन हुनेसँग श्रमको मूल्य बुझ्ने मन छैन भनी सामाजिक विभेदलाई कलात्मक पाराले देखाउने काम गरी प्रत्येक मानिसलाई कर्मठ, जुधारु र कर्मजीवी बन्न उत्प्रेरणा दिने काम यस कथामा गरिएको छ। सरल सहज र स्वाभाविक भाषाका माध्यमबाट कथाकार त्रिपाठीले यस कथामा आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेको देखिन्छ। यो शिष्ट र शालीन भाषाका माध्यमबाट विचार सम्प्रेषण गरिएको कथा हो।

६.शब्दार्थः

खप्पिस	-	सिपालु; अनुभवी
विषाद	-	सोचेको, चाहेको वा आशा गरेको कुरो नपुग्दा हुने दुःख
संवेदनशील	-	दुःखको अनुभव हुँदा प्रकट गरिने भाव
नैसर्गिक	-	स्वाभाविक; प्राकृतिक
विश्वजीन	-	विश्वभरि फैलिएको
पर्यवेक्षण	-	कुनै कार्य वा विषयलाई विचारपूर्वक हेर्ने काम
वर्गद्वन्दव	-	सामाजिक विभेद
आख्यानीकरण	-	कथामा बाँधिएको
निरङ्कुश	-	कुनै प्रकारको अङ्कुश वा नियन्त्रण नभएको; बन्धनहीन
उपसंहार	-	कुनै विषयको समाप्ति; अन्त
चर्मोत्कर्ष	-	माथि पुगेको
कर्मजीवि	-	काम-कर्म गरिरहने
जुधारु	-	लड्नभिड्न मन पराउने; जुध्न रुचाउने;
भाग्यवाद	-	भाग्यमाथि विश्वास गरेर बस्ने
अन्त्यावस्था	-	आखिरी समय

७.अभ्यास

----

१. तल दिइएका प्रश्नहरूका एक-दुई वाक्यमा उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) सुधा त्रिपाठीको जन्म कहिले र कहाँ भएको हो?

(ख) मानवीय समस्या के हो?

(ग) पुन्टेले मझेरीमा बसेर के टुलुटुलु हेरिरहन्छ?

(घ) पुन्टेले छैंटी भनेको के बुझ्छ?

(ङ) धनीरामले कस्तो पात्रको प्रतिनिधित्व गरेको छ?

(च) भाग्य कथामा आएका चरित्रहरूको नाम लेख्नुहोस्?

(छ) पुन्टेको बाबु कस्तो सोचको मान्छे हो?

(ज) भाग्य कथामा केलाई कुख्य परिवेश बनाइएको छ?

(झ) भाग्य कथामा कस्तो विषय आएको छ?

(ञ) भाषा के हो?

२. तल दिइएका प्रश्नहरूका १०० देखि २०० शब्दभित्र उत्तर लेख्नुहोस्-

(क) सुधा त्रिपाठीका प्रकाशित कृति तथा पुरस्कारहरू केके हुन्?

(ख) सुधा त्रिपाठीका कथामा पाइने मुख्य मुख्य प्रवृत्तिहरू के हुन्?

(ग) भाग्य कस्तो कथा हो?

(घ) भाग्य कथाको कथावस्तु लेख्नुहोस्?

(ङ) पुन्टे को हो? उसको चरित्र चित्रण गर्नुहोस्।

(च) कथाम परिवेश भनेको के हो?

(छ) भाग्य कथाको मुख्य उद्देश्य के हो?

(ज) भाग्य कथाबाट कस्तो शिक्षा लिन सकिन्छ?

(झ) भाषाशैलीय विन्यास भनेको के हो?

(ञ) भाग्य कथालाई सरल भाषामा लेख्नुहोस्।

----

८ .सन्दर्भग्रन्थ

----

१. बराल, ईश्वर (सम्पा.), झ्यालबाट, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९१

२. सुवेदी, राजेन्द्र, स्नातकोत्तर नेपाली कथा, काठमाडौः साझा प्रकाशन, सन् १९९४

३. त्रिपाठी, वासुदेव(सम्पा.), नेपाली साहित्य श्रृङ्खला(भाग-१), काठमाडौः एकता बुक्स् डिस्ट्रिब्युटर्स् प्रा. लि, सन् १९९९

४. प्रधान, प्रतापचन्द्र, नेपाली कथावलोकन, दार्जिलिङः दिपा प्रकाशन, सन् १९८३

५. लुइटेल,लीला, नेपाली महिला कथाकार, काठमाडौः नेपाल राकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान,सन् २००३

६ .https://www.youtube.com/watch?v=ozeZFOtE7XQ&t=182s

७. https://www.youtube.com/watch?v=8yq0pUBKB_I&t=416s